

CDA
1983
2

gewetensbezwaren vragen aandacht

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

...
ei
A

II
chri
CDA
14

Gewetensbezwaren vragen aandacht

rapport van een commissie van het
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

dr. A. Soeteman (voorzitter)
J.J.P. de Boer
F. Borgman
mr. D. van de Kamp
mr. C. van der Kemp
dr. W. de Kwaadsteniet
W. Sizoo
W.J. Teeuwen
drs. C. van Vliet (secretaris)

Den Haag, mei 1983.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN**

Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
Het Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over de hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Dr. Kuiperstraat 5, 2514 BA Den Haag
Tel. 070-924021

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding	7
1.1. Oud vraagstuk	7
1.2. Uitgangspunten	7
1.3. Indeling	8
2. Wat zijn gewetensbezwaren?	9
2.1. Zelfstandig handelen	9
2.2. Richtlijnen	9
2.3. Gewetensovertuiging	11
2.4. Definitie	11
2.5. Uitwerking definitie	12
2.5.1. Karakter definitie	12
2.5.2. Alleen individuen	12
2.5.3. Eigen handelingen	13
2.5.4. Gewetensbezwaren en politiek beleid	14
2.5.5. Concrete situaties	15
2.5.6. Gewetensbezwaar subjectief	16
2.5.7. Irritatie	16
2.5.8. Gewetensbezwaren en andere bezwaren	18
2.5.9. Ontstaan en fundering van het gewetensbezwaar	19
3. Erkenning	20
3.1. Inleidend	20
3.2. Voorkomen	21
3.3. Erkenning	21
3.4. Drie benaderingen	23
3.4.1. De legalistische benadering	24
3.4.2. De organisatorische benadering	24
3.4.3. De persoonlijke benadering	25
3.5. Grenzen aan erkenning	26
3.5.1. Rechten en beschermenswaardige belangen van derden	27
3.5.2. Rechtsgelijkheid: toetsing	28
3.5.3. Rechtsgelijkheid: vervangende verplichting	30
3.5.4. Mogelijkheden voor erkenning	30
3.5.5. Erkenning, tenzij	33
3.6. De gevolgen van erkenning	34
4. Voorbeelden van bestaande regelingen	36

---

5. Gewetensbezwaren tegen door de overheid aan burgers als zodanig opgelegde verplichtingen	39
5.1. Inleidend	39
5.2. Dienstplicht	39
5.2.1. Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst	39
5.2.2. Onoverkomelijkheid	41
5.2.3. Relatie met middelen van geweld	42
5.2.4. Relatie met het doel waarvoor geweld gebruikt wordt	45
5.3. Totaalweigeraars	46
5.3.1. Twee maten	46
5.3.2. Toetsing en vervangende verplichting noodzakelijk	47
5.3.3. Sanctie	49
5.3.4. Gewetensbezwaren tegen keuring voor militaire dienst	50
5.3.5. Tot slot	50
5.4. Financiële plichten	51
5.4.1. Algemeen	51
5.4.2. Doelheffingen	51
5.4.3. Directe belastingen	53
5.4.4. Effecten van een regeling	56
5.5. Verrichten van verboden handelingen	57
6. Gewetensbezwaren van werknemers, werkzaam bij de overheid	59
6.1. Algemeen	59
6.2. Militairen	60
6.3. Politie	65
7. Andere gewetensbezwaren, waaronder met name gewetensbezwaren van werknemers in het particuliere bedrijfsleven en instellingen	68
7.1. Algemeen	68
7.2. Streven naar handhaven dienstverband	69
7.3. Nadere regeling	70
7.4. Tot slot	73
8. Slot	75
Aanbevelingen en conclusies	78
Bijlagen	80

VOORWOORD

De kwaliteit van een democratie is onder andere af te meten aan de wijze waarop met minderheden wordt omgegaan. Tolerantie en respect voor de opvattingen van bevolkingsgroepen gelden terecht als maatschappelijke deugd.

De verdraagzaamheid behoort zich echter ook uit te strekken naar de enkele mens die door een bepaalde beleving van normen en waarden afwijkt van zijn werk- en leefomgeving.

Gelukkig is het mogelijk om de samenleving zo te organiseren dat de meeste mensen in staat zijn om naar hun geweten te leven. De rechten en plichten, die hen verleend en opgelegd worden, stroken met hun beleving van normen en waarden. Voor sommigen echter zijn diezelfde rechten en plichten niet met hun normbesef te verenigen; zij zijn er zelfs dusdanig mee in strijd dat de persoon in kwestie zich gedwongen acht om zich aan die rechten en plichten te onttrekken.

In de christen-democratie bestaat traditioneel aandacht voor gewetensbezwaren en leeft het besef dat die zoveel mogelijk moeten worden ontzien. Ook de enkele persoon telt; dat is een evangelisch principe dat ons met grote nadruk wordt voorgehouden. Een hernieuwde bezinning op de huidige problematiek van de gewetensbezwaren past dan ook bij een partij die het Evangelie als richtsnoer voor haar politiek handelen erkent.

Vanuit de CDA-Tweede Kamerfractie is het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA gevraagd om een onderzoek naar het beleid inzake gewetensbezwaren onder zijn verantwoordelijkheid te doen plaatsvinden.

De studiec commissie stond onder leiding van dr. A. Soeteman die secretariceel werd bijgestaan door drs. C. van Vliet. Leden van de commissie waren: mr. D. van de Kamp, mr. C. van der Kemp, W. Sizoo en H.J. Teeuwen.

Zij stonden er borg voor dat de problematiek vanuit diverse invalshoeken bestreken werd.

Voorts wijzen we op de bijzondere adviserende rol van de CDA-Tweede Kamerleden dr. W. de Kwaadsteniet, J.J.P. de Boer en F. Borgman.

Het voorliggende rapport gaat op de, ook binnen het CDA omstreden, problematiek van de gewetensbezwaarde in. Over de betekenis van de gewetensvorming bestaan in christen-democratische kring uiteenlopende opvattingen. Deze oriënteren zich echter allen aan de visie op de mens als persoon. Daardoor staat niet de subjectiviteit van de individu centraal maar de religieuze en sociaal-ethische gerichtheid van de mens. Zowel de persoonlijke verantwoordelijkheid als de invloeden en de rechten van de sociale en culturele omgeving waarin de persoon functioneert moeten derhalve in de beschouwingen betrokken worden.

De studiec commissie heeft dit beklemtoond door enerzijds voorstellen te doen die aan gewetensbezwaarden de gelegenheid bieden om zich te onttrekken aan handelingen waartegen zij onoverkomelijke bezwaren hebben, terwijl anderzijds ertegen wordt

gewaakt dat het beleid van de organisaties, waaraan de gewetensbezwaarden deelnemen, door het scheppen van ruimte voor gewetensbezwaarden gedwarsboemd wordt. Immers, indien personen dat *beleid* onmogelijk willen maken, dan bevinden we ons op het gebied van het oppositie voeren of zelfs dat van de burgerlijke ongehoorzaamheid. Hier ligt een duidelijke grens waaraan men bij het honoreren van gewetensbezwaarden gebonden is.

Terecht wijst de commissie op het verschil tussen tijdelijke subjectieve opvattingen, persoonlijk normbesef, gemoedsbezwaren of ongehoorzaamheid enerzijds en echte gewetensbezwaren anderzijds. Alleen op die laatste, de onoverkomelijke bezwaren, is het voorgestelde ruimtescheppend beleid van toepassing. Het bestuur is zich er echter van bewust dat de afgrenzing van gewetensbezwaren tegen andere bezwaren in de praktijk moeilijk kan zijn. Het is van groot belang dat voor die afgrenzing duidelijke aanwijzingen beschikbaar komen.

Hoewel gewetensbezwaren tegen door de overheid opgelegde verplichtingen eerder binnen de politieke horizon verschijnen dan andere, heeft de commissie ook aandacht geschonken aan soortgelijke bezwaren die betrekking hebben op de uitvoering van vrijwillig overeengekomen en aanvaarde taken tussen private personen of tussen een privaat persoon en een overheidsdienst.

De commissie is op dit punt terecht terughoudender. In de meeste gevallen zullen de betrokkenen reeds vóór hun benoeming of aanstelling kunnen vaststellen in hoeverre zij de overeen te komen verplichtingen, soms door een ambtseed bevestigd, zullen kunnen nakomen. De eerlijkheid gebiedt dat daarmee terstond rekening wordt gehouden, zodat men van het aangaan van een arbeidsovereenkomst kan afzien.

In andere gevallen ontstaat het gewetensbezwaar pas nadat de benoeming of aanstelling is aanvaard. Meestal gaat het dan om bepaalde incidenteel voorkomende taken. Ook hier geldt dat het beleid van de betreffende organisatie niet door de aanwezigheid van het gewetensbezwaar mag worden verstoord.

Bij een voortgaande discussie zal het onderscheid tussen bezwaren in de private sfeer enerzijds en bezwaren tegen de uitvoering van door de overheid opgelegde verplichtingen anderzijds stellig een onderwerp van beraad kunnen vormen.

Ruimte scheppen voor gewetensbezwaarden stuit in alle gevallen op praktische moeilijkheden voor de bezwaarde zelf. Lang niet altijd kan door overplaatsing of vervangende taken aan het bezwaar tegemoet worden gekomen. Het loopbaanbeleid, ook waar dat op niet-bezwaarden betrekking heeft, zal vaak worden doorkruist. Bovendien, naarmate de gewetensbezwaarde een hogere functie in zijn organisatie bekleedt, kan aan hem moeilijker tegemoet worden gekomen. Men stoot hier op het probleem van de rechtsongelijkheid.

Het bestuur is van mening dat de commissie door haar benadering van de problematiek een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het politieke denken in het CDA.

Een veelheid aan problemen van politieke en praktische aard moest in kaart worden gebracht. Uitvoerende politici zullen hun voordeel kunnen doen met de beleidsvoorstellen die in dit rapport zijn vervat.

Het bestuur is de commissie dankbaar voor het voltooien van dit rapport.

prof. dr. P.A.J.M. Steenkamp
(voorzitter)

drs. A.M. Oostlander
(directeur)

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

1.1. Oud vraagstuk

Gewetensbezwaren zijn er altijd geweest. In de bijbel vinden wij het verhaal van de drie vrienden van Daniël, Sadrach, Mesach en Abednego, die ondanks de dreiging in de brandende vuuroven geworpen te worden het gouden beeld van Koning Nebukadnezar niet willen aanbidden. 'Het zij u bekend, o koning, dat wij uw goden niet vereren, en het gouden beeld dat gij hebt opgericht, niet aanbidden' (Daniël 3:18). Dat het voor deze gewetensbezwaarden goed afliep konden zij toen nog niet weten.

Niemand dreigt tegenwoordig meer met brandende ovens. Plichten evenwel worden nog steeds opgelegd: door overheden, bestuurders, werkgevers, ouders. En nog steeds komt het voor, dat een individu tegen deze plichten zulke ernstige bezwaren heeft, dat hij of zij er onmogelijk aan kan voldoen.

Het kan dan gaan om gewetensbezwaren. De vraag is wanneer zich dat voordoet en of op een of andere manier met deze gewetensbezwaren rekening behoort te worden gehouden. Dit laatste gebeurt overigens al op tal van gebieden (meer daarover in hoofdstuk 4). Maar dit betekent niet, dat voor alle gewetensbezwaren al regelingen bestaan (zie met name de hoofdstukken 5 t/m 7).

De gewetensproblematiek heeft de laatste jaren aan actualiteit gewonnen, vooral door de discussies in en buiten het parlement naar aanleiding van de wijziging van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst¹, (welke in 1978 uiteindelijk haar beslag kreeg). Niet in de laatste plaats dankzij de CDA-inbreng in de discussie heeft de gedachte veld gewonnen, dat gewetensbezwaren ernstig genomen moeten worden. Dat geldt niet alleen met betrekking tot gewetensbezwaren tegen militaire dienst; het geldt met betrekking tot alle gewetensbezwaren.

1.2. Uitgangspunten

Alle gevoerde discussies ten spijt is er over de problematiek van de gewetensbezwaren betrekkelijk weinig literatuur. Wat er op dit gebied is, met uitzondering voor wat betreft gewetensbezwaren tegen de militaire dienst, is nog lang niet altijd op duidelijke wijze doordacht en uitgewerkt. Dit rapport wil er aan bijdragen in deze leemte te helpen voorzien.

---

¹ Vergelijk inbreng woordvoerder dr. W. de Kwaadsteniet. De uitvoerige debatten in de Tweede Kamer over Kamerstuk 11155 zijn te vinden in de Handelingen Tweede Kamer van 24 november 1976, pag. 1465 t/m 1510; 25 november 1976, pag. 1566 t/m 1579; 15 december 1976, pag. 2159 t/m 2186 (ook pag. 2266 t/m 2270); 20 december 1976, pag. 2272 t/m 2286; 22 december 1976, pag. 2425 t/m 2426 (ook pag. 2483 t/m 2485); 28 juni 1978, pag. 3053 t/m 3073 en 29 juni 1978, pag. 3118 t/m 3122.

Artikel 4 van het Program van Uitgangspunten van het CDA zegt, dat de overheid 'de gewetensvrijheid eerbiedigt'. De toelichting herhaalt dit: 'De overheid zal de burgers in hun geweten dienen te respecteren'. Daaraan wordt toegevoegd: 'Aan de andere kant zal de overheid de krachten moeten weerstaan die haar gezag proberen uit te hollen'. Deze uitgangspunten van het CDA zijn ook uitgangspunten van dit rapport. Het rapport wil trachten die uitgangspunten nader uit te werken en te onderzoeken wat het betekent de burgers in hun geweten te respecteren en welke gevolgen daaraan in concrete gevallen verbonden dienen te worden. Standpunt daarbij is, dat niet alleen overheden, maar ook anderen de gewetensvrijheid dienen te eerbiedigen. Zo wil dit rapport, uitgaande van de CDA-beginselen, een samenhangende visie ontwikkelen omtrent de meest juiste benadering van gewetensbezwaren. Het is ook de bedoeling de discussie over dit onderwerp – binnen en buiten het CDA – te stimuleren. Aan het eind van dit rapport treft de lezer enkele aanbevelingen aan ter overweging en/of uitvoering.

1.3. Indeling

In de hoofdstukken 2 en 3 wordt een analyse gegeven van wat wij verstaan onder gewetensbezwaren en wordt de vraag aan de orde gesteld of gewetensbezwaren in principe erkend dienen te worden en welke grenzen eventueel aan een dergelijke erkenning gesteld dienen te worden. Hoofdstuk 4 geeft de reeds genoemde aanduidingen van wat thans op dit gebied geregeld is. In de dan volgende hoofdstukken worden de in de hoofdstukken 2 en 3 ontwikkelde principes geconcretiseerd voor een aantal deelgebieden. Er wordt daarbij onderscheiden tussen gewetensbezwaren tegen de door de overheid opgelegde verplichtingen, gewetensbezwaren van werknemers van de overheid tegen bepaalde in het kader van hun werkzaamheden hun opgedragen verplichtingen en gewetensbezwaren van werknemers in het particuliere bedrijfsleven. Uiteraard kunnen in dit rapport niet alle mogelijke gewetensbezwaren besproken worden. Gestreefd is naar een selectie op basis van onderwerpen, die momenteel in discussie zijn. In het laatste hoofdstuk wordt de vraag aan de orde gesteld of gewetensbezwaren bij de grondrechten moeten worden behandeld in de Grondwet, alsmede of andere al dan niet wettelijke maatregelen ter bevordering van gewetensvrijheid aanbevolen kunnen worden.

HOOFDSTUK 2

WAT ZIJN GEWETENSBEZWAREN?

2.1. Zelfstandig handelen

De mens is onder meer een handelend wezen. Dat betekent, dat hij daden verricht en andere daden nalaat. Hij heeft hierbij de ervaring, dat hij op dit punt iets te kiezen heeft: de mens zelf kan bepalen welke handelingen hij doet en welke andere hij nalaat (onder 'handelen' verstaan wij steeds zowel een doen als een nalaten, waarbij wij van 'nalaten' alleen spreken indien het corresponderende doen mogelijk is). Het is mogelijk, dat deze vrijheid om zelf te kiezen in tal van gevallen in feite een illusie is: de mens die denkt vrij te zijn wordt, bij nadere beschouwing, door tal van omstandigheden in die vrijheid begrensd. Doet zich dat voor dan is er geen mogelijkheid meer de betreffende mens voor het gebeuren verantwoordelijk te stellen: hij is dan slechts het medium via hetwelk andere krachten werken. Van een ethische bezinning op het handelen kan dan geen sprake zijn; wat wij 'handelen' plegen te noemen is dan een gebeurtenis die het individu overkomt, in principe niet te onderscheiden van andere dergelijke gebeurtenissen, zoals het weer tijdens zijn vakantie, het groeien van zijn haar of het omhoog schieten van zijn onderbeen wanneer een arts deskundig met een hamertje op de kniepees tikt.

Naarmate er meer sprake is van een begrensd zijn door de omstandigheden is er minder sprake van vrije keuze en is er minder ruimte voor handelingen. De vraag waar de grens ligt kunnen wij hier echter in het midden laten. Beslissend in ons verband is slechts of de mens zelf zich als verantwoordelijk ervaart, dat wil zeggen of hij zelf ervaart dat hij kan kiezen tussen het al dan niet verrichten van een bepaalde handeling en aanspreekbaar is, op zijn minst tegenover zichzelf, voor deze keuze. Dan en alleen dan wanneer dat het geval is spreken wij hier van een handeling, waarbij wij dus de vraag of er ook 'in werkelijkheid' sprake kan zijn van een handeling in het midden laten.¹

2.2. Richtlijnen

Waar de mens een mogelijkheid tot kiezen ervaart is er behoefte aan richtlijnen aan de hand waarvan men de keuzen kan maken. Richtlijnen die men voor zichzelf als zodanig aanvaardt. Gedeeltelijk kunnen deze richtlijnen een technisch karakter hebben: gegeven bepaalde doelstellingen is een bepaalde handeling het meest geschikt om het doel

---

¹Bij strafrechtelijk ontoerekeningsvatbaren is er weleens een verschil tussen de eigen vrijheidsbeleving en het oordeel van de strafrechter volgens hetwelk betrokkene niet in vrijheid tot zijn handeling is gekomen; ook deze problematiek kunnen wij hier laten liggen.

te bereiken. Maar dan blijft toch uiteindelijk in ieder geval nog het probleem van de keuze van het doel. Wij ontkomen niet aan niet-technische richtlijnen, ofwel normen en waarden waardoor wij ons bij onze keuzen (ook ten aanzien van middelen) laten leiden. Het erop na houden van dergelijke normen en waarden, hoe hun inhoud ook is en hoe veranderlijk zij ook kunnen zijn, zowel bij ieder van ons persoonlijk als bij de maatschappij als geheel, behoort heel wezenlijk tot 'la condition humaine': wij zijn veroordeeld, sinds wij aten van de boom der kennis van goed en kwaad, tot het hebben van persoonlijke opvattingen omtrent dat goed en kwaad. Persoonlijk in de zin dat het eigen opvattingen zijn, niet in de zin dat zij anders zijn dan de opvattingen van anderen. Zoals wij ons verantwoordelijk weten voor onze handelingen, weten wij ons ook verantwoordelijk voor onze normen en waarden. Wij spreken elkaar daar dan ook op aan; wij zeggen dat bepaalde personen in onze samenleving verkeerde waarden aanhangen. Dezen valt slechts iets te verwijten op dit punt voorzover zij zelf hun waarden konden kiezen. Wij menen echter vaak dat zulks het geval is, daarbij een eigen ervaring op anderen overdragend: zelf kunnen wij elke aparte norm of waarde ter discussie stellen en op basis van argumenten beslissen, die norm of waarde al dan niet te aanvaarden. Anderzijds ervaren wij de keuze waar het hier om gaat niet als willekeurig, zo min als wij al onze handelingen, waar wij toe besluiten, als willekeurige handelingen ervaren. Wij weten dat wij, opgegroeid in onze huidige maatschappij, op tal van punten heel andere normen en waarden aanhangen dan wij zouden hebben aangehangen wanneer wij in de Middeleeuwen geleefd hadden. Niettemin gaan wij niet over op die anders luidende middeleeuwse normen en waarden: de normen en waarden die wij hebben, ervaren wij als *béter*. Wij kiezen deze omdat zij beter zijn, maar zij *zijn* in onze opvatting dan ook beter. In zoverre ervaren wij de door ons aangehangen normen en waarden niet als willekeurig maar als dwingend.

Nu is dit laatste niet bij alle normen en waarden in gelijke mate het geval. De dwang kent gradaties, die bijvoorbeeld daarin tot uiting komen dat wij de ene norm spoediger door een concurrerende norm opzij laten zetten dan de andere. Een vaste rangorde is hierbij niet noodzakelijk. De onderlinge relaties kunnen behoorlijk ingewikkeld zijn en hebben dan meer weg van een netwerk dan van een piramide. Het is in het algemeen ook moeilijk te voorspellen hoe precies de rangorde zal zijn als puntje werkelijk bij paaltje komt. Maar in concrete situaties, waarin wij moeten kiezen uit alternatieve handelingen, komt puntje werkelijk bij paaltje. Vaak zal de keus er dan in zoverre voor ons niet zoveel toe doen, dat de verschillende alternatieven voor ons gevoel min of meer gelijkwaardig zijn. Maar vaak ook zijn zij dat niet en dwingen onze normen en waarden tot een bepaalde keuze of verbieden zij een andere. Zo zijn wij dan gekomen bij wat wij 'geweten' plegen te noemen, althans bij datgene wat wij in dit rapport als zodanig aanduiden.¹

Handelingsvrijheid noodzaakt tot normen en waarden, volgens welke wij in concrete situaties uit de mogelijke alternatieven behoren te kiezen. Wanneer deze normen en waarden in concrete situaties als dwingend ervaren worden stuiten wij op het 'geweten'.

¹Vergelijk voor deze paragraaf A. Soeteman, De Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst in de praktijk, in *Dienstweigeren en Gewetensbezwaren*, brochure van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1981, pag. 8.

2.3. Gewetensovertuiging

Niet iedere overtuiging, zelfs niet iedere ethische of religieuze overtuiging, is een gewetensovertuiging. Het typerende van de gewetensovertuiging is, dat zij zo diep verankerd zit, zo essentieel is voor het door ons aangehangen normen- en waardenpatroon, dat het ons onmogelijk is ervan af te stappen. In een concrete situatie kan die gewetensovertuiging, die niet alleen een intellectuele overtuiging is maar waarbij allereerst het eigen gemoed aangesproken wordt, ons dwingen tot een bepaald handelen (doen of nalaten). Er kunnen dan gewetensconflicten ontstaan, namelijk wanneer er andere redenen zijn om toch anders te handelen. Zo'n andere reden kan liggen in factoren, die niets met geweten of ethiek te maken hebben: het kan in strijd met ons belang zijn om conform ons geweten te handelen. Mogelijk is ook, dat onze eigen overtuiging niet geheel consistent is. In een dergelijk geval stuiten wij op morele dilemma's: wij voelen ons bijvoorbeeld in geweten verplicht de afschaffing van kernwapens te bepleiten, want kernwapens zijn dermate verschrikkelijke wapens dat zij nooit en te nimmer gebruikt mogen worden, maar wij voelen ons eveneens in geweten verplicht te accepteren, dat kernwapens niet direct afgeschaft kunnen worden in verband met de invloed op de bestaande machtsverhoudingen.

Dergelijke gewetensconflicten kunnen uiteraard alleen door het individu zelf (eventueel met behulp van anderen) opgelost worden. Het is mogelijk, dat men daarbij het gezag van anderen als doorslaggevend aanvaardt. De tradities zijn voor wat betreft het volgen van het kerkelijk gezag in de te onderscheiden kerkelijke kringen verschillend. Hoe dit zij, wij spreken in het kader van dit rapport niet over gewetensconflicten die ontstaan doordat het volgen van het eigen geweten in strijd met ons belang is, of doordat onze eigen overtuiging niet geheel consistent is. Het gaat ons hier om andere gewetensconflicten, namelijk de gewetensconflicten die ontstaan wanneer het individu door de samenleving verplicht wordt te handelen op een manier, die hij ervaart als in strijd met zijn geweten.

Gewetensconflicten, die ontstaan doordat de samenleving het individu verplicht te handelen op een manier die hij ervaart als in strijd met zijn geweten, kan dat individu alleen zelf oplossen als hij in staat is bij nadere overweging zijn geweten te veranderen. Maar als hem dit niet mogelijk is en als bovendien de samenleving niet accepteert dat betrokkene zijn geweten volgt, ontstaat het probleem waar dit rapport wel over gaat. Er is dan een conflict tussen enerzijds het dwingend voorschrift van het eigen geweten en anderzijds het voorschrift vanuit de overheid of een ander samenlevingsverband, dat op een andere manier evenzeer dwingend is.

2.4. Definitie

Wat is eigenlijk het geweten? Boukema¹ omschrijft het geweten als 'een bewustzijn van goed en kwaad, op grond waarvan de mens zich verplicht voelt in een concrete situatie zo wel of zus niet te handelen'. In nauwe aansluiting hierbij omschrijven wij een

¹P.J. Boukema, *Het geweten als staatsrechtelijk probleem*, 1972, pag. 3.

gewetensbezwaar als volgt: 'een bezwaar van een persoon, die op grond van zijn geweten zich in de concrete situatie verplicht voelt op een bepaalde manier te handelen'.

Dit betekent, dat een gewetensbezwaar een bezwaar is dat een individu heeft tegen een van hem verlangde handeling, omdat hij zich in geweten verplicht voelt in de concrete situatie op een andere manier te handelen.

2.5. Uitwerking definitie

Aan het voorgaande kunnen nog enige accentuerende en aanvullende opmerkingen toegevoegd worden.

2.5.1. Karakter definitie

In de eerste plaats willen wij erop wijzen, dat het onder 2.4. gestelde te beschouwen is als een afspraak ten aanzien van wat wij in het kader van dit rapport onder geweten en onder gewetensbezwaren verstaan. Andere afspraken zijn ook mogelijk. Men kan bijvoorbeeld voorstellen slechts over gewetensbezwaren te spreken wanneer die bezwaren houdbaar geacht worden door anderen, of door anderen als zwaarwegend beschouwd worden, of in meerdere of mindere mate aansluiten bij een objectieve of een heersende moraal. Wij willen de legitimiteit van een andere afspraak niet bestrijden. Het gaat ons niet om een discussie betreffende de betekenis van de gehanteerde termen. Het gaat ons uitsluitend om de vraag hoe wij ons als samenleving dienen op te stellen tegenover datgene, wat wij hier als gewetensbezwaren aanduiden. De hieronder volgende opmerkingen dienen in ditzelfde kader, dus als nadere precisering en illustratie van wat wij met deze vraag bedoelen, opgevat te worden.

2.5.2. Alleen individuen

In de tweede plaats is het van belang te benadrukken, dat alleen individuen een geweten hebben en dat dus ook alleen individuen gewetensbezwaren kunnen hebben. Dit betekent niet, dat het bij gewetensbezwaren om louter individuele zaken gaat. Het is, integendeel, juist de verantwoordelijkheid die men ervaart tegenover anderen, die tot de gewetensbezwaren kan leiden. Maar het gaat bij wat wij geweten noemen wel om die verantwoordelijkheid zoals het *individu* die ervaart, waarin dan meebegrepen is, dat het geweten van het individu mede bepaald kan zijn door het gezag, dat hij aan anderen (bijvoorbeeld aan een kerkelijk leergezag) toekent, dan wel dat anderen volgens hem hebben.

Boukema¹ merkt terecht op, dat het in strijd met de aard van het geweten is wanneer aan een niet-individuele persoon een geweten wordt toegedacht. Immers, het gaat bij het geweten om een als dwingend ervaren verplichting om op een bepaalde manier te handelen. Uiteindelijk verrichten alleen individuen handelingen: handelingen van

¹a.w. pag. 13.

collectiviteiten (rechtspersonen, de overheid) kunnen alleen door middel van handelingen van individuen verricht worden. Ook collectiviteiten kunnen voor dwingende keuzen komen te staan, maar die keuzen worden dan gemaakt door individuen, die een bepaalde functie vervullen binnen de collectiviteit. Wanneer gesproken wordt van een 'collectief geweten' is dat een oneigenlijk, overdrachtelijk gebruik van het woord 'geweten'.

Dit punt is van belang omdat, zoals Boukema zegt, soms het geweten van de overheid als argument wordt gebruikt om een daarmee strijdig geweten van een individu niet te erkennen. Wanneer de overheid geen geweten kan hebben kan dit echter geen geldig argument zijn. Hiermee is nog niets gezegd voor of tegen erkenning van gewetensbezwaren; evenmin is iets gezegd over de vraag of er vanwege in de publieke sfeer liggende redenen grenzen aan zo'n erkenning zouden zijn te stellen. Het enige is dat het 'geweten van de overheid' geen rol kan spelen bij de beantwoording van dergelijke vragen.

Dit betekent, dat een begrip als 'collectief geweten' buiten de samenhang van dit rapport valt. Ons uitgangspunt is dat alleen individuele personen een geweten hebben.

2.5.3. Eigen handelingen

In de derde plaats dient te worden onderstreept, dat men alleen gewetensbezwaren kan hebben tegen eigen handelingen. Dit blijkt reeds uit de gegeven definitie van gewetensbezwaren. Het gewetensconflict doet zich pas voor wanneer van het individu zélf een handeling gevraagd wordt die hij zélf in geweten niet kan verrichten. Wanneer anderen handelingen verrichten die in strijd zijn met de eigen gewetensovertuiging belast dat het eigen geweten niet, hoe sterk men ook die handelingen van anderen zal afkeuren. Bijvoorbeeld, iemand wijst abortus (eventueel behoudens medische indicatie) sterk af. Deze overtuiging zit dermate diep verankerd, dat van een gewetensovertuiging sprake is. Dit betekent, dat betrokkene in geweten onmogelijk kan meewerken aan het verrichten van een abortus en dat hij evenmin, eveneens in geweten, steun kan geven aan een wettelijke regeling, die de mogelijkheden van een legale abortus verruimt. Erkenning van gewetensbezwaren betekent dan dat men betrokkene niet poogt te dwingen toch mee te werken aan een abortus of toch steun te geven aan een ruimere wettelijke regeling.

Daarmee houdt het echter op. Erkenning van gewetensbezwaren betekent niet dat het anderen verboden zou moeten worden een abortus te verrichten of een zekere legalisatie van abortus na te streven. Een dergelijke erkenning betekent evenmin, dat een in deze te voeren beleid zodanig gewijzigd zou moeten worden, dat het in overeenstemming met de gewetensovertuiging van betrokkene zou moeten zijn. Men zie in dit verband de uitspraak van de president van de rechtbank te Middelburg van 23 december 1980.¹ Twee verpleegsters, werkzaam op de afdeling verloskunde gynaecologie van het Gasthuis in Middelburg, maakten in een kort geding bezwaar tegen een

¹Nederlandse Jurisprudentie. 1981. nr. 87.

overplaatsing naar een andere afdeling. Daartoe had het bestuur van het ziekenhuis besloten, omdat de verpleegsters er gewetensbezwaren tegen hadden mee te werken aan een zwangerschapsonderbreking, ook in de gevallen van medische indicatie waarin alleen door het ziekenhuis geaborteerd werd. De president overwoog onder meer 'dat het beleid in het ziekenhuis door bestuur en artsen..... bepaald dient te worden en niet door de verpleegkundigen. Het zou dan ook onjuist zijn indien H. en L. door overplaatsing te weigeren een ander beleid zouden hebben willen afdwingen, hoezeer hun geweten daartoe misschien drong', en 'bij gewetensbezwaren moet niet het beleid wijken voor de bezwaarde.....' In hoger beroep is dit vonnis bevestigd. Het Hof van 's- Gravenhage overwoog op 24 juni 1981¹ onder meer: 'Aan de in gewetensnood verkerende kan een niet zodanige bescherming worden gegeven dat de meerderheid zich in feite geheel naar de inzichten van de minderheid zou moeten richten.'

Wij zijn het, vanuit onze uitgangspunten, hier mee eens. Immers: *Gewetensnood kan alleen ontstaan met betrekking tot eigen handelingen.*

2.5.4. Gewetensbezwaren en politiek beleid

In dit verband kan opgemerkt worden, dat het voor een goed begrip omtrent gewetensbezwaren essentieel is deze te onderscheiden van politieke actie. Het ontwikkelen van activiteiten om te trachten bepaalde politieke doeleinden te realiseren, is in een democratische samenleving ieders goed recht. Op grond van dezelfde overtuiging die tot de politieke actie aanzet kan men gewetensbezwaren hebben tegen bepaalde handelingen. Voorbeeld: een pacifist die actie voert voor afschaffing van de krijgsmacht én gewetensbezwaar heeft tegen de persoonlijke vervulling van zijn militaire dienstplicht. Erkenning van dit gewetensbezwaar, dus vrijstelling van militaire dienstplicht, verplicht de samenleving niet tot instemming met de politieke doeleinden, zelfs niet voor een deel.

Concreet: wanneer de samenleving, zoals tot uiting komend via de wetgever, van mening is dat voor de weerbaarheid van ons land jaarlijks x dienstplichtigen onder de wapenen geroepen moeten worden, kan erkenning van de gewetensbezwaren van één dienstplichtige niet betekenen dat de samenleving voor dat jaar moet volstaan met x-1 dienstplichtigen. De erkenning betekent alleen dat betrokkene van zijn verplichting wordt ontheven.

Algemener kunnen wij formuleren: bij gewetensbezwaren gaat het om bezwaren van individuen tegen van hen gevraagde handelingen, niet om de vraag of een gevoerd beleid in orde is. Dat deze laatste vraag door gewetensbezwaarden soms expliciet en in ieder geval impliciet aan de orde gesteld wordt laat zich verstaan. Erkenning van gewetensbezwaren gaat echter slechts zover, dat het individu uit de moeilijkheden geholpen wordt die ontstaan omdat hij een handeling zou moeten verrichten welke zijn geweten hem verbiedt. Erkenning betekent niet dat daarmee het beleid veranderd wordt.

Niet iedereen die actie voert voor een politiek doel pleegt dit onderscheid te maken:

¹Nederlandse Jurisprudentie, 1982, nr. 6.

het is echter beslist noodzakelijk in het belang van de gewetensbezwaarde zelf, vermenging te voorkomen. Men mag om allerlei redenen er ernstig bezwaar tegen maken, dat het beleid niet wordt veranderd, maar men mag niet klagen dat daardoor de gewetensvrijheid wordt aangetast. De gewetensvrijheid betekent niet en kan niet betekenen dat anderen verplicht worden tot handelingen die men zélf in geweten de meest juiste acht. In een democratische samenleving kan de vrijheid tot het voeren van politieke actie niet de garantie inhouden, dat men het beoogde doel bereikt: dit wordt niet anders wanneer gewetensbezwaren in ruime mate erkend worden en betrokkenen een nauwe band ervaren tussen hun gewetensbezwaren en de door hen beoogde politieke doeleinden.

Het politieke beleid betreft niet het eigen handelen van gewetensbezwaarden en daarom kunnen zij tegen dat beleid alleen bezwaren, geen gewetensbezwaren hebben. Bij erkenning van gewetensbezwaren is niet het beleid zelf, maar alleen de medewerking van betrokkenen aan dat beleid aan de orde.

2.5.5. Concrete situaties

Gewetensbezwaren doen zich voor in concrete situaties, waarin het individu feitelijk (maar niet altijd tevens rechtens) kan kiezen uit alternatieve handelingen.

Het kan daarbij gaan om situaties die zich reeds voordoen, maar het is ook mogelijk dat het gaat om toekomstige situaties. Wie ziet aankomen dat over een bepaalde tijd een handeling van hem verlangd kan worden, kan reeds van tevoren bij hem daartegen bestaande gewetensbezwaren onderkennen. Men doet er in het algemeen wijs aan, zoals wij ook in onze concrete uitwerkingen in de hoofdstukken 5 e.v. zullen benadrukken, met het kenbaar maken van gewetensbezwaren niet tot het laatste moment te wachten: hoe tijdiger men is hoe meer tijd er is voor het vinden van een oplossing.

De gewetensbezwaren kunnen zich richten tegen verschillende soorten handelingen:

- tegen concrete incidentele werkzaamheden;
- tegen regelmatig terugkerende werkzaamheden;
- tegen het uitoefenen van een bepaalde functie of de deelname aan een bepaalde organisatie.

Het laatste doet zich voor wanneer men van mening is dat de betreffende organisatie zodanig verkeerd is dat iedere medewerking eraan, en zeker deelnemen eraan, in strijd is met het eigen geweten. Zo kan men bijvoorbeeld weigeren in militaire dienst te gaan. Maar hiernaast is ook mogelijk, dat men van mening is dat in de organisatie verkeerde middelen gebruikt worden, naast middelen waarmee men kan instemmen, zonder dat dit betekent dat men gewetensbezwaren heeft tegen deelneming aan de organisatie. Dit sluit dan echter niet uit, dat men er gewetensbezwaren tegen kan hebben om in het kader van de hantering van bepaalde middelen bepaalde concrete (incidentele of regelmatig terugkerende) werkzaamheden te verrichten.

Voorbeelden zijn hier:

- militairen die geen gewetensbezwaren hebben tegen dienstvervulling in de krijgsmacht, maar wel tegen medewerking aan bewaking of inzet van kernwapens;

– politieambtenaren die geen gewetensbezwaren hebben tegen het werken bij de politie, maar wel tegen concrete acties waaraan zij zouden moeten meewerken. Wanneer het in deze laatste gevallen voor betrokkenen niet mogelijk is om binnen het kader van hun dienstverband hun gewetensbezwaren tegen bepaalde taken erkend te krijgen, dus vrijgesteld te worden van bijvoorbeeld kernwapentaken of bepaalde politiewerkzaamheden, rest hen slechts de dienst te verlaten, willen zij althans vermijden dat zij handelingen moeten verrichten die tegen hun geweten ingaan. Het is echter niet noodzakelijk dat dit altijd de enige oplossing zou zijn. De vraag is daarmee aan de orde gesteld in hoeverre binnen een organisatie rekening gehouden kan en moet worden met gewetensbezwaren van individuen tegen bepaalde taken die zij in dat kader te verrichten krijgen. In het volgende hoofdstuk gaan wij hier in algemene zin op in (3.4.2., 3.5.4.), terwijl deze vraag in meer concrete zin (ten aanzien van bepaalde groepen gewetensbezwaarden) in de hoofdstukken 5 e.v. aan de orde zal komen. Nu volstaat verder de constatering:

Bij gewetensbezwaren tegen bepaalde eigen handelingen kan het zowel gaan om het deelnemen aan een bepaalde organisatie, als om (incidentele of regelmatig terugkerende) handelingen die men binnen het kader van een organisatie moet verrichten.

2.5.6. Gewetensbezwaar subjectief

Een volgende opmerking is dat een gewetensbezwaar naar zijn aard subjectief is. Het is een bezwaar dat een subject heeft op grond van een overtuiging die hij voor dwingend houdt. Niet van belang is of betrokkene gelijk heeft en of de overtuiging in objectieve zin ook dwingend is. Over 'objectieve moraal' kan filosofisch gestreden worden, maar een dergelijke discussie is in ons verband niet van belang. Want ook als er een voor de mensen kenbare objectieve morele orde bestaat, dan nog kunnen wij deze een gewetensbezwaarde niet tegenwerpen, zolang die gewetensbezwaarde in oprechtheid meent dat zijn morele ordening de juiste is. Of hij gelijk heeft of niet, zijn opvatting is voor hem de dwingende en het gaat er dan alleen om in hoeverre wij vanuit een andere heersende moraal of vanuit een positief recht of vanuit een 'objectieve moraal' of vanuit wat dan ook, bereid zijn hem de vrijheid te geven naar de voor hem dwingende gewetensoordeelen te leven.

Een gewetensbezwaar bestaat, wanneer het voor betrokkene dwingend is, ongeacht het gelijk of ongelijk van betrokkene.

2.5.7. Irritatie

Gewetensbezwaarden roepen nogal eens irritatie op. Het beroep op het geweten zou dan de indruk wekken als zouden mensen die een andere opvatting hebben een minder fijn voelend of misschien zelfs helemaal geen geweten hebben. In hoeverre gewetensbezwaarden zelf aanleiding geven voor een dergelijke indruk laten wij hier in het

midden. Uitgesloten is voorts allerm minst, dat gewetensbezwaarden onder omstandigheden door een zekere voorbeeldfunctie anderen inderdaad een 'kwaad geweten' bezorgen.

Dat betekent dan dat die anderen eigenlijk 'diep in hun hart' vinden dat zij dezelfde opvatting zouden moeten hebben, maar dat zij het niet kunnen opbrengen daar de consequenties uit te trekken. Hier is veel meer over te zeggen, maar wij beperken ons tot een enkele opmerking. Vooreerst: als gewetensbezwaarden anderen een 'kwaad geweten' bezorgen is dat geen reden om over de gewetensbezwaarden, en daarmee impliciet over het eigen geweten, heen te walsen: overschreeuwen is niet de geëigende manier om met gewetens om te gaan. Belangrijker is echter de opmerking, dat er op zichzelf geen aanleiding is te menen dat mensen die de gewetensbezwaren niet hebben een minder fijn voelend of slechter geweten zouden hebben. Opvattingen omtrent goed en kwaad verschillen: het geweten is zuiver in zoverre men de eigen opvatting, die men als in geweten dwingend ervaart, volgt.

Militairen met gewetensbezwaren tegen taken met betrekking tot massale vernietigingswapens zijn dus niet, omdat zij zich op hun geweten beroepen, 'beter' dan anderen en evenmin 'slechter'. Ze zijn alleen anders. Militairen die geen bezwaar hebben tegen het verrichten van deze taken, zich soms zelfs in geweten verplicht voelen om eraan mee te werken, hebben voorzover ze eerlijk zijn in hun opvattingen en zich sericus met de zaak bezig houden, een geweten dat op zichzelf genomen niet meer of minder hoogstaand is dan het geweten van hun wel bezwaarde collega's. Het kan de discussie ten goede komen als men een beroep op het geweten niet als blijk van morele superioriteitsgevoelens interpreteert. En in ieder geval is er, de bijzonderheden van het geval nu daarlatend, in het beroep op het geweten als zodanig geen grond voor een dergelijke interpretatie.

Een andere bron van irritatie die gewetensbezwaarden kunnen oproepen, ligt in het feit dat de taken die zij niet menen te kunnen verrichten door anderen overgenomen moeten worden. Bij de abortus, waaraan de in 2.5.3. genoemde verpleegsters niet wilden meewerken, moesten andere verpleegsters assisteren, gegeven althans dat het beleid terzake niet week. Deze irritatie wordt extra groot wanneer de gewetensbezwaarden zelf door hun houding te kennen geven dat zij 'te goed' zijn voor het 'vuile werk', dat dan maar door collega's moet worden verricht. De tweede bron van irritatie gaat dan samen met de eerste, hetgeen een meer dan evenredige toename van de irritatie zelf kan veroorzaken. Het is in dit verband van belang erop te wijzen dat indien collega's taken van gewetensbezwaarden overnemen deze laatste taken van hun collega's dienen over te nemen (zie 3.5.3. hieronder). Voor het overige:

Wat voor een gewetensbezwaarde 'vuil werk' is kan voor een ander, met een even zuiver geweten, verantwoord of zelfs geboden zijn. Gewetens van gewetensbezwaarden zijn niet beter of slechter dan de gewetens van anderen. Een gewetensbezwaar is geen reden en mag niet als reden beschouwd worden om met een aureool van morele superioriteit rond te lopen of om een dergelijk aureool door anderen opgezet te krijgen.

2.5.8. *Gewetensbezwaren en andere bezwaren*

Onze volgende opmerking is, dat een gewoon bezwaar en eveneens een zeer groot bezwaar nog geen gewetensbezwaar is. Omgekeerd is er geen sprake van een gewetensbezwaar als er niet een bezwaar, ja zelfs een zeer groot bezwaar is. Maar voor een gewetensbezwaar is meer nodig dan alleen een bepaalde mate van grootheid. Voor een gewetensbezwaar is nodig dat het bezwaar wortelt in het geweten, daarmee in een voor het individu niet te veranderen opvatting betreffende goed en kwaad, welke voor hem dwingend is. Die opvatting betreffende goed en kwaad behoeft niet altijd uitdrukkelijk scherp doordacht en rationeel verantwoord te zijn. Wie goed uit zijn woorden kan komen heeft geen beter geweten dan wie het minder goed kan verwoorden. Omgekeerd is geenszins in strijd met het gewetensbezwaar dat betrokkene, op zijn niveau, het bezwaar uitdrukkelijk onder woorden brengt, doordenkt en rationeel verantwoordt. Wij kunnen zelfs zeggen dat dit een aanwijzing kan zijn voor de aanwezigheid van een gewetensbezwaar: een gewetensbezwaar, dwingend voorschrift vanuit het geweten, is onoverkomelijk en onoverkomelijk is een bezwaar pas indien men het voor zichzelf op dwingendheid en houdbaarheid heeft onderzocht.

Met dit al is een gewetensbezwaar niet identiek aan een rationeel bezwaar, noch aan een gevoelsbezwaar, een moreel bezwaar, een religieus bezwaar of een politiek bezwaar. Deze verschillende categorieën sluiten elkaar niet uit. Een bezwaar kan in concreto zowel een gevoelsbezwaar als een gewetensbezwaar zijn etc. De verschillende hier genoemde soorten bezwaren zijn onderscheiden, omdat steeds andere criteria worden gebruikt om te beslissen of een concreet bezwaar onder de ene of de andere soort te rubriceren valt. Zij zijn niet gescheiden in deze zin dat een concreet bezwaar dat bijvoorbeeld een moreel bezwaar, religieus bezwaar of politiek bezwaar is, daarmee per definitie niet tevens gewetensbezwaar kan zijn. Maar er is pas sprake van een gewetensbezwaar als het bezwaar gefundeerd is in een als onafwijsbaar ervaren verplichting van goed en kwaad. Geen rubricering in één van de andere categorieën is daartoe op zichzelf voldoende.

Wij stelden zojuist, dat een gewetensbezwaar onoverkomelijk is, hetgeen vooronderstelt dat men het voor zichzelf op dwingendheid en houdbaarheid heeft getoetst. Dit geldt met name wanneer het bezwaar zich richt tegen een anderszins verplichte handeling. Geconfronteerd met een dergelijke verplichting ervaart het individu dat hij er niet aan kan voldoen. Daarmee begint een proces van heroriëntatie: kan hij er wérkelijk niet aan voldoen? Het is niet uitgesloten dat in dit proces van heroriëntatie – een proces dat zeker niet alleen rationeel is – het individu, zich nader in het probleem verdiepend en de eigen opvatting omtrent goed en kwaad verder onderzoekend, voor zichzelf tot de conclusie komt dat hij de verplichte handeling tóch kan verrichten. Het gewetensconflict is dan opgelost. Maar uiteraard is evenmin uitgesloten dat in dit proces van heroriëntatie het individu tot de conclusie komt dat zijn gewetensbezwaar blijft, ja zelfs verdiept wordt. Pas dan ontstaat het probleem waar dit rapport over gaat.

Het gaat in dit rapport niet in het algemeen over bezwaren of over zeer grote bezwaren, maar over bezwaren die geworteld zijn in het geweten. Een dergelijk bezwaar is onoverkomelijk, wat inhoudt dat men bij zichzelf is nagegaan of het werkelijk dwingend en houdbaar is.

Een gewetensbezwaar verschilt ook van een rationeel bezwaar, een gevoelsbezwaar, een moreel bezwaar, een religieus bezwaar of een politiek bezwaar, alhoewel in de praktijk een gewetensbezwaar kan samengaan met één of meer van deze andere bezwaren.

2.5.9. Ontstaan en fundering van het gewetensbezwaar

Tenslotte dit. Voor het bestaan van het gewetensbezwaar is niet beslissend hoe het bezwaar ontstaan is of waarin het individu het bezwaar fundeert. Bij het ontstaan van het bezwaar spelen opvoeding, tot nu toe opgedane ervaringen, maatschappelijke invloeden etc. een rol. Een misschien extreem voorbeeld kan zijn dat een bezwaarde getuige is geweest van een dodelijk ongeval, dat zo'n indruk op hem heeft gemaakt, dat hij niet in staat is een ander te doden of daartoe opgeleid te worden. Deze ervaring is dan op zichzelf geen gewetensbezwaar. Maar zij kan aanleiding zijn voor een nadere bezinning of men een ander mag doden. En die nadere bezinning kan dan tot de conclusie leiden dat doden onder alle omstandigheden verkeerd is. Dat weer kan worden tot een zó diep verankerde opvatting, dat een gewetensbezwaar ontstaat. Dat gewetensbezwaar is niet meer of minder reëel door de traumatische ervaring die de eerste aanleiding voor het ontstaan ervan is geweest.

Voor het bestaan van het gewetensbezwaar is evenmin van belang waarin het gefundeerd wordt. Het enige waar het hier om gaat is, dat een opvatting van goed en kwaad een rol moet spelen. Die opvatting moet de handeling, waar het bezwaar zich tegen richt, verbieden. Meer kan niet gevraagd worden. Met name is irrelevant voor het bestaan van het gewetensbezwaar hoe abstract of concreet de opvatting omtrent goed en kwaad is. Men kan ieder doden een kwaad vinden, of ieder oorlogsgeweld, of ieder oorlogsgeweld met bepaalde wapens waarover de Nederlandse krijgsmacht beschikt, of een concreet geval van oorlogsgeweld waar men als soldaat in de Nederlandse krijgsmacht bij betrokken dreigt te raken. In al deze gevallen kan er een onoverkomelijk gewetensbezwaar tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht bestaan. Misschien zijn er andere redenen om deze gewetensbezwaren in sommige gevallen wel, in andere gevallen niet te erkennen. Daarover gaat het volgende hoofdstuk. Maar er zijn geen redenen om in deze zin te onderscheiden, dat men bepaalde inhoudelijke criteria, bijvoorbeeld liggend in de graad van abstractie van het bezwaar, gaat aanleggen teneinde te beoordelen of er inderdaad sprake is van een gewetensbezwaar. Het bestaan van het gewetensbezwaar is alleen afhankelijk van de vraag of betrokkene zijn overtuiging, hoe die ook is, als zodanig dwingend ervaart dat hij de van hem gevraagde handeling dermate verkeerd vindt, dat hij die handeling in geweten niet kan doen. Dit is in dit verband alles.

Voor de aanwezigheid van een gewetensbezwaar is niet relevant hoe het ontstaan is en evenmin in welke opvatting van goed en kwaad het gefundeerd is.

HOOFDSTUK 3

ERKENNING

3.1. Inleidend

Moeten gewetensbezwaren erkend worden? Met 'erkenning' bedoelen we in dit rapport dat betrokkene vrijgesteld wordt van de verplichting, waartegen zijn gewetensbezwaren zich richten. Het gaat bij erkenning dus niet om de vraag of iemand gewetensbezwaren heeft, maar om de vraag of aan een gewetensbezwaar het rechtsgevolg verbonden wordt, dat betrokkene de vrijheid krijgt in overeenstemming met de richtlijnen van het eigen geweten te handelen. De vraag of gewetensbezwaren erkend behoren te worden is derhalve in principe alleen aan de orde als betrokkenen die vrijheid niet reeds hebben. Hierbij past echter een zekere nuancering. Gewetensbezwaren worden een probleem voor betrokkene op het moment dat latente bezwaren manifest worden. Dat kan zijn omdat betrokkene juridisch verplicht is in strijd met zijn gewetensbezwaren te handelen. Het kan echter ook zijn, dat betrokkene nog niet aan een dergelijke plicht onderworpen is, maar ziet aankomen dat hij die plicht weleens opgelegd zou kunnen krijgen (voorbeeld: een politie-agent die ziet dat collega's bepaalde opdrachten krijgen waar hij het in geweten mee oneens is en vreest dat hij zelf ook dergelijke opdrachten zou kunnen krijgen). Een andere mogelijkheid is, dat er alleen een schijnplicht is. Wij kunnen hier denken aan een onbevoegd gegeven bevel. Bij een dergelijk bevel is er geen plicht voor betrokkene om in strijd met zijn geweten aan het bevel te gehoorzamen. In de praktijk zal het echter niet altijd direct duidelijk zijn dat het bevel onbevoegd was. Zeker degene van wie het bevel afkomstig was – en die wellicht in de concrete situatie ook de macht heeft niet-nakoming te sanctioneren – zal er niet van uitgaan dat er sprake is van overschrijding van competenties. Het gewetensprobleem van de gewetensbezwaarde is dan niet anders dan in de gevallen waarin een bevel wél bevoegd is gegeven. Het verschil ontstaat pas achteraf, wanneer officieel vastgesteld is, dat er onbevoegdheid was en de gewetensbezwaarde dus in zekere zin gelijk krijgt. Wij kunnen derhalve concluderen:

De vraag of gewetensbezwaren erkend dienen te worden is de vraag of een gewetensbezwaarde vrijgesteld dient te worden van de verplichting, waartegen zijn gewetensbezwaren zich richten. Deze vraag doet zich in principe alleen voor wanneer men bepaalde verplichtingen heeft. Hierbij kan het echter ook gaan om een toekomstige en nog slechts mogelijke plicht. Erkenning van gewetensbezwaren is voorts van belang voor situaties waarin er alleen de schijn van een plicht is.

3.2. Voorkomen

Wij willen er voorts op wijzen, dat als het goed is gewetensbezwaren te erkennen, het beter is gewetensbezwaren te voorkomen. Dit betekent, dat men niet overbodig plichten moet opleggen. Het betekent ook, dat men ernaar moet streven de aanvaardbaarheid te bevorderen door duidelijke en heldere informatie, goede argumentatie, etc. Iemand die in dienst treedt van een bedrijf of een overheidsinstantie moet van tevoren weten wat er in zijn nieuwe werksituatie aan de hand is. Van groot belang is verder, dat 'gewetensgevoelige' activiteiten in zo goed mogelijk overleg met betrokkenen worden voorbereid.

Ook voor discussies over de wijze waarop dergelijke activiteiten worden uitgevoerd, dient ruime plaats te zijn, zonder dat dit de beslissingsstructuren aantast. Dit betekent niet alleen, dat eventuele gewetensbezwaren tijdig onderkend kunnen worden en het individu niet pas in de situatie dat hij een voor hem niet aanvaardbare handeling moet verrichten ermee geconfronteerd wordt. Het betekent óók dat een organisatie rekening kan houden met binnen de organisatie levende gedachten.

Autoritaire en gesloten systemen roepen gewetensbezwaren op, die in een sfeer van openheid minder gauw ontstaan. Dit betekent niet, dat hiërarchische structuren uit den boze zijn; het betekent wel dat het reeds om gewetensproblemen te voorkomen van belang is zich in dit opzicht enige beperkingen op te leggen.

Het is van groot belang dat men door informatie, argumenten en openheid en door wijze zelfbeperking bij het opleggen van geboden het ontstaan van gewetensbezwaren zoveel mogelijk voorkomt.

3.3. Erkenning

Hoe goed beleid ook voorbereid wordt, hoe uitstekend het ook doorgepraat wordt met degenen die het moeten uitvoeren, hoe open de discussies ook zijn, dit alles sluit niet uit dat er nog steeds gewetensbezwaren kunnen bestaan. Wat dan?

Wij menen, dat gewetensbezwaren in principe erkend behoren te worden. Wij zullen nu eerst onze argumenten daarvoor geven. Vervolgens zullen wij nagaan in hoeverre er grenzen aan deze erkenning gesteld dienen te worden.

Wij herinneren eraan dat wij in het vorige hoofdstuk hebben geschreven dat de gewetensovertuiging niet zo maar een overtuiging is. Het is een overtuiging die zo diep verankerd zit en zo essentieel is voor het aangehangen normen- en waardenpatroon, dat het onmogelijk is ervan af te stappen. Bij een gewetensbezwaar, stelden wij, voelt betrokkene zich in geweten verplicht op een andere manier te handelen. Tot op zekere hoogte kunnen wij zeggen dat wij overtuigingen 'hebben'. Maar zeker wanneer het gaat om een gewetensovertuiging is er geen sprake van 'hebben' in de zin waarin wij zeggen dat wij een horloge, een boek of zelfs een trouwring 'hebben'. Juist omdat wij deze normen en waarden als dwingend ervaren, omdat wij deze niet maar naar willekeur kunnen uitzoeken maar verplicht zijn de beste aan te nemen, juist ook omdat deze

dwingende verplichting hoogst persoonlijk is en karakteristiek voor onze identiteit, juist daarom kan eigenlijk niet gezegd worden dat wij de normen en waarden waar het hier om gaat hebben, maar dat wij deze 'zijn'. Wanneer wij iemand dwingen tegen zijn eigen geweten in te handelen komt dat daarom neer op dwang tot verandering van zijn eigen persoonlijkheid. Echte gewetensbezwaren zijn zozeer geworteld in die eigen persoonlijkheid, dat betrokkene er zelf niet vanaf kan stappen.

Het motief om gewetensbezwaren te erkennen is gelegen in de overtuiging, dat de mens in vrijheid, dat wil hier zeggen: in overeenstemming met de voor hemzelf in geweten dwingende normen en zonder daar tegenin gaande dwang door derden, zijn persoonlijkheid moet kunnen ontplooiën. Onlosmakelijk zit hieraan vast de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens, door ons gezien als beelddrager Gods. In de bijbel wordt duidelijk naar voren gebracht, dat de mens met persoonlijke verantwoordelijkheid is bekleed. Die verantwoordelijkheid van ieder mens vraagt ruimte, vraagt ook de vrijheid om in overeenstemming met het geweten te handelen.

Hiermee hangt samen wat wij iemand aandoen door hem te dwingen in strijd met zijn geweten te handelen. De gevolgen van een gewetensovertreding zijn niet bij iedereen hetzelfde, maar zij kunnen vrij ernstig zijn. In eerste instantie zijn er angst-, schuld- en schaamtegevoelens, maar daar kan men niet mee blijven leven. Men kan dan bijvoorbeeld proberen deze weg te nemen door achteraf de gewetensovertreding te rationaliseren of bedoelde gevoelens te verdringen. Zelfs aanpassing achteraf van de opvatting betreffende goed en kwaad is soms mogelijk.

Lukt dit alles niet dan zal men op andere manieren pogingen in het werk stellen om onder de psychische druk uit te komen. Men kan bijvoorbeeld wegvlugten naar een andere plaats, waar men met een schone lei kan beginnen. Of naar een utopische droomwereld, waar het gewetenconflict niet bestaat. Ook de vlucht in psychische of lichamelijke ziekte is geenszins ondenkbaar.¹ Naast deze expressieve technieken zijn er ook agressieve technieken, hetzij tegenover andere mensen of objecten, hetzij tegenover zichzelf. Dit kan in ernstige gevallen uiteindelijk zelfs leiden tot zelfmoord.

Kortom, wanneer het individu min of meer gedwongen wordt tot gewetensovertreding, dan leidt dit óf tot een verandering achteraf van zijn morele opvattingen, hetgeen als verandering onder dwang met recht een corrumpering en gedeeltelijke vernietiging van zijn persoonlijkheid – vergelijkbaar met hersenspoeling – genoemd kan worden, óf tot psychische en/of fysieke verwerkingstechnieken, waarvan een aantal geenszins ongevaarlijk is. Ook hierin ligt een motief gewetensbezwaren te erkennen.

Het is in dit verband van belang zich te realiseren dat een opgelegde plicht subjectief op een gewetensbezwaarde veel zwaarder drukt dan op anderen. De moeite, die de gewetensbezwaarde heeft met het voldoen aan de plicht – zo hij daar al toe in staat zou zijn –, is veel zwaarder dan de moeite die anderen ermee hebben, ook al gaat het objectief om dezelfde handeling.

Wij kunnen voorts wijzen op de beginselen van de pluralistische democratische rechtsstaat. Democratie houdt meer in dan dat de meerderheid beslist. Democratie betekent ook, dat de meerderheid minderheden respecteert en in hun waarde laat. Dat stelt eisen aan de wijze van besluitvorming en aan de inhoud van te nemen besluiten.

¹O. Müller, geciteerd in G.U. Freihalter, *Gewissensfreiheit*, 1973, pag. 153: 'Aus der Gewissensnot entsteht soviel körperliches Leiden wie durch die vereinigte Wirkung sämtlicher Bakterien'.

Wanneer men daarbij rekening dient te houden met minderheden betekent dit, dat men die minderheden als het enigszins mogelijk is (over beperkingen spreken wij straks) niet dwingt tot een handelen dat in strijd is met hun geweten.

Wij willen er tenslotte en in zekere zin ten overvloede in dit verband op wijzen, dat weliswaar het geweten strikt persoonlijk is – in deze zin dat alleen individuen gewetens hebben – maar dat anderzijds de gewetensvorming door vanuit het individu gezien externe factoren beïnvloed wordt. Ieder individu is met zijn geweten tot op zekere hoogte het produkt van de samenleving waarin hij leeft. Van jongs af aan plegen wij gebombardeerd te worden met een veelheid aan opvattingen betreffende goed en kwaad. Als samenleving kunnen wij dan niet al te verbaasd zijn als sommige van die bombardementen misschien in onze ogen wat al te succesvol blijken.

In het algemeen zijn gewetensbezwaren bezwaren die berusten op principes van goed en kwaad die in veel bredere kring aangehangen worden, ook door mensen die tegen de betreffende handelingen in het geheel geen bezwaren hebben. Het verschil zit dan niet in onderschrijving van het betreffende principe, maar in de manier waarop dit principe wordt ingekaderd in andere principes. Wij vinden bijvoorbeeld allemaal dat doden in het algemeen verkeerd is; sommigen echter menen dat desondanks doden in bepaalde gevallen geoorloofd of zelfs geboden is, met name wanneer het gaat om bescherming van individuen of van de democratische rechtstaat; anderen menen dat doden nooit geoorloofd is.

Wij willen in dit verband alleen een vraag stellen: als de samenleving (wij allen) tot op zekere hoogte de oorzaak is van de gewetensbezwaren, mag de samenleving dan desondanks de gewetensbezwaren passeren? De vraag stellen is nog niet haar beantwoorden. Zij suggereert echter wel dat een samenleving die tot een wat al te gemakkelijke bevestigende beantwoording komt de aansprakelijkheid voor de door haar zelf opgeroepen demonen (in dit geval onwelgevallige gewetensbezwaren) uit de weg gaat.

Gewetensbezwaren behoren in principe erkend te worden. Doorslaggevende argumenten voor dit standpunt zijn, dat de persoonlijke verantwoordelijkheid van ieder individu voor eigen handelingen ruimte vereist om conform het geweten te handelen, dat dwang om in strijd met het geweten te handelen in strijd is met het respect voor de unieke persoonlijkheid van het individu omdat het die persoonlijkheid tracht te vernietigen, dat een dergelijke dwang voor betrokkenen tot een onnoemelijke ellende kan leiden en dat een democratie gewetens van tot een minderheid behorende personen respecteert. Dit laatste is vooral van toepassing op gewetensbezwaren tegen door de overheid aan de burgers als zodanig opgelegde verplichtingen. Wij kunnen het evenwel uitbreiden door te stellen, dat dit respect voor minderheden in een democratie ook norm behoort te zijn voor andere samenlevingsverbanden.

3.4. Drie benaderingen

Gewetensbezwaarden kunnen op heel verschillende wijzen worden benaderd. Wij willen hier een drietal mogelijke benaderingen belichten.

3.4.1. *De legalistische benadering*

Een eerste mogelijkheid is, dat men zich sterk formeel opstelt. Voorzover de wet ruimte geeft voor erkenning van gewetensbezwaren is dat te volgen, maar voor het overige geldt: plicht is plicht. Het voordeel is dat 'men weet waar men aan toe is'. Wordt een van overheidswege opgelegde plicht geweigerd dan wordt zulks, geweten of niet, gestraft. Gaat het om een plicht in het kader van een dienstbetrekking dan kan weigering leiden tot tuchtrechtelijke maatregelen of eventueel tot ontslag. Volgens deze benadering is degene die een verplichte handeling verricht automatisch gelegitimeerd: niet hij, maar de gever van de plicht is verantwoordelijk. Wij dienen dit wel te onderscheiden van het 'bevel-is-bevel', want de legalistische benadering geeft niemand het recht onrechtmatige bevelen op te volgen.

Het is, menen wij, duidelijk dat deze legalistische benadering geen recht doet aan het door ons hierboven bepleite beginsel dat gewetensbezwaren in principe erkend behoren te worden. Het is hier juist andersom: gewetensbezwaren behoren in principe niet erkend te worden. Vanwege de hierboven door ons genoemde argumenten menen wij dan ook deze legalistische benadering te moeten afwijzen.

3.4.2. *De organisatorische benadering*

Verplichtingen, waartegen gewetensbezwaren zich richten, worden altijd opgelegd binnen het kader van een of ander verband. Dat kan zijn het verband van de statelijke samenleving. Vaak ook zal het gaan om andere verbanden, waarbij men als werknemer, als student, als bestuurder of hoe dan ook betrokken is. Bij de organisatorische benadering zoals wij die bedoelen, wordt voorop gesteld het functioneren van dit verband.

Het gaat hier om een tamelijk pragmatische visie, waarbij het al dan niet dulden van gewetensbezwaarden en het erkennen van hun bezwaren afhankelijk wordt gesteld van het doelmatig en doeltreffend functioneren van het betreffende verband en van de vraag in hoeverre zulks zich met de doelstellingen van het verband laat verenigen. Enkele voorbeelden mogen illustreren wat hier bedoeld is. De vraag of gewetensbezwaren tegen in het kader van een studie verplichte proeven met dieren erkend kunnen worden, wordt afhankelijk gesteld van de vraag of het doel van de studie toelaat afgestudeerden af te leveren die de dierproeven niet hebben gedaan. De vraag of gewetensbezwaren van politie-agenten tegen bepaalde taken erkend kunnen worden, wordt afhankelijk gesteld van de vraag in hoeverre het de organisatie dan nog mogelijk is deze taken uit te voeren. De problematiek of gewetensbezwaren van militairen tegen kernwapentaken erkend kunnen worden, wordt geplaatst in het kader van de mogelijkheden en moeilijkheden van 'twee soorten militairen'.

Bij deze benadering staat de beheersbaarheid van de problematiek van gewetensbezwaren, en zulks in het kader van het goed functioneren van het verband, voorop. Wij menen, dat deze beheersbaarheid inderdaad een legitiem belang is. Bovendien geeft deze organisatorische benadering meer ruimte voor erkenning van gewetensbezwaren dan de legalistische en verdient zij in zoverre, gezien onze argumenten, de voorkeur.

Desondanks menen wij ook deze organisatorische benadering in haar algemeenheid te moeten verwerpen. Wij erkennen, dat er vanuit de organisatie dwingende redenen kunnen zijn om gewetensbezwaren niet te erkennen.

Met name kunnen die redenen er zijn wanneer het de gewetensbezwaarde mogelijk is de betreffende organisatie te verlaten en zich aldus te onttrekken aan de plicht, waartegen zijn gewetensbezwaren zich richten. Het nadeel van een dergelijke gedwongen verlating voor het individu (en de organisatie) moet dan afgewogen worden tegen het nadeel, dat erkenning van het gewetensbezwaar binnen de organisatie met zich meebrengt. Wij zullen hierover hierna nog spreken. Principieel stellen wij ons echter op het standpunt, dat voorop dient te staan het beginsel, dat gewetensbezwaren in principe erkend dienen te worden. Organisatorische moeilijkheden zijn, gezien wat men gewetensbezwaarden bij niet-erkenning aan kan doen en gezien het grote belang van de ruimte voor ieder individu om zelf verantwoordelijkheid te kunnen dragen voor zijn handelingen, in principe uitdagingen die overwonnen moeten worden. Erkenning van gewetensbezwaren mag niet alleen van de belangen van de organisatie afhankelijk gesteld worden.

3.4.3. *De persoonlijke benadering*

Tenslotte noemen wij de benadering, die uitgaat van het individu, dat zijn waarden en normen als bepalend voor zijn gedrag beschouwt. Het individu, dat stuit op het 'hiertoe en niet verder'. Wij zijn van mening, dat dit de enige aanvaardbare benadering is: alleen zij doet ten volle recht aan het principe, dat gewetensbezwaren erkend behoren te worden.

Dr. A. Kuyper¹ noemde het geweten (de conscientie) de 'intiemste uiting van het leven der menselijke persoonlijkheid'. De uitnemendheid van de conscientie zag hij daaraan ontleend 'dat ze, van oogenblik tot oogenblik rechtstreeks de aanraking van 's menschen ziel is van Gods heilige tegenwoordigheid'. Hij zag het geweten als 'het schild der menselijke persoonlijkheid, de wortel van alle burgervrijheden, de bron van het nationaal geluk'. Hij wist overigens, dat er 'verkeerdheden voorkomen', maar er is toch geen oogenblik te aarzelen, zo schrijft hij, 'om liever noodeloos tienmaal voor een verkeerde conscientie uit de weg te gaan, dan ook slechts één enkel maal een goede conscientie te onderdrukken. Tienmaal beter een Staat, waarin enkele zonderlingen een tijdlang door misbruik van de conscientie-vrijheid zichzelf belachelijk kunnen maken, dan zulk een, waarin men, om deze extremeiten te voorkomen de conscientie zelve dorst aanranden. En daarom staat bij ons bovenaan, als heilige, als onomstootelijke regel: zodra een onderdaan zich op zijn conscientie beroept, wijke de overheid uit eerbied voor het heilige terug. Dan dwinge zij nooit'.

Hier vinden wij reeds de benadering, welke wij de persoonlijke benadering hebben genoemd, die wij ook voor vandaag als de meest juiste bepleiten. Thomas van Aquino²) definieert het geweten als de toepassing van de kennis (van goed en kwaad) op het handelen. Hij stelt de vraag of ook het dwalend geweten, dat wil zeggen het geweten

¹ *Ons Program*, 3e druk 1892 pag. 93, 94

² Vgl. *Summa Theologiae*, I, II, 19 art. V en 19 art. VI.

dat berust op een verkeerde kennis van goed en kwaad, de mens bindt. Zijn antwoord op deze vraag is bevestigend. Hij beroept zich daarbij op Romeinen 14:23: alles wat niet uit het geloof is (dat wil zeggen, zegt Thomas, wat tegen het geweten is), is zonde. De kennis van goed en kwaad berust op de rede. De wil is gebonden die rede te volgen, zelfs als deze zich vergist. De wil die van de dwalende rede afwijkt is een verkeerde wil. Omgekeerd is volgens Thomas een beroep op een dwalend geweten niet zonder meer een verontschuldiging voor verkeerd gedrag. Wanneer het geweten 'vrijwillig' dwaalt, bijvoorbeeld wegens onzorgvuldigheid, op grond waarvan men niet zijn best doet datgene te weten wat men behoort te weten, dan is het dwalend geweten geen excuus: men had dan voor een niet dwalend geweten dienen te zorgen.

Thomas spreekt hier over het zedelijk goed of kwaad van het volgen van het eigen geweten, niet over de vraag in hoeverre dat volgen ook juridisch erkend zou behoren te worden, maar wij zouden uit het bovenstaande de conclusie kunnen trekken, dat het 'vrijwillig' dwalende geweten niet erkend behoort te worden. Wij hebben in 2.5.8. hetzelfde uitgedrukt door te stellen, dat een gewetensbezwaar onoverkomelijk dient te zijn, hetgeen veronderstelt, dat men het op dwingendheid en houdbaarheid heeft getoetst. Wanneer men dat gedaan heeft en in alle oprechtheid meent in geweten tot een bepaald handelen verplicht te zijn, dient men volgens Thomas dat geweten te volgen, zelfs als men zich vergist. Uiteraard dient men het geweten ook te volgen indien men zich niet vergist. Het komt er derhalve op neer, dat men volgens Thomas altijd het geweten dient te volgen wanneer men althans zich voldoende ingespannen heeft om tot het meest juiste gewetensoordeel te komen. Daarbij is niet van belang, zoals wij ook in par. 2.5.6. in iets ander verband reeds schreven, of betrokkene gelijk heeft. Wanneer het volgen van het geweten aldus zedelijk geboden is, dan heeft dit ons inziens als consequentie dat zulks juridisch niet verboden behoort te zijn: het recht zou anders in strijd komen met de moraal.

Wij concluderen, dat zowel in het rooms-katholieke denken als in het reformatische denken aanknopingspunten te vinden zijn van wat wij hier als 'persoonlijke benadering' aangeduid hebben.

Benaderingen volgens welke het 'plicht is plicht' dan wel de belangen van de organisatie uitgangspunt zijn voor beantwoording van de vraag of gewetensbezwaren erkend horen te worden, dienen verworpen te worden. Uitgangspunt dient te zijn de onmogelijkheid voor het individu de gevraagde handeling te verrichten.

3.5. Grenzen aan erkenning

'Dan dwinge zij nooit', citeerden wij Kuyper. Maar absoluut kan dit niet gelden. De verantwoordelijkheid van ieder mens vraagt ruimte, maar naast de ene mens zijn er andere mensen. 'Evenmin als de andere vrijheden is de vrijheid van geweten absoluut: de overheid heeft de bevoegdheid, de uitoefening van een grondrecht te beperken indien dit noodzakelijk is ter bescherming van hogere waarden.

De bevoegdheid en zelfs de plicht van de overheid tot beperking vloeit voort uit de aard en taak van de overheid. De overheid is immers de enige instantie die beschikt – en beschikken mag – over de macht om tot uitwendig handelen of nalaten te dwingen, zij

het dat die macht slechts mag worden aangewend ter bereiking van – niet met 'law and order' te identificeren – gerechtigheid en vrede in de samenleving'.¹

Een gelijke benadering wordt gevonden in een preadvies voor het 'Thijmgenootschap' (1968) over 'De functie van de wetgever met betrekking tot het normbesef' van de hand van mr. A.A.M. van Agt, destijds wetenschappelijk medewerker bij de juridische faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. 'De vrijheid van geweten is een fundamenteel recht. Het complement van deze vrijheid is die om overeenkomstig dat geweten te leven, zolang men daardoor aan anderen geen onduldbare hinder toebrengt.' En: 'de grenzen van de door de wetgever te respecteren menselijke vrijheid liggen daar, waar een gedrag onduldbare hinder toebrengt aan een rechtsgenoot' (pag. 11).

Met andere woorden: beperking en begrenzing is in principe nodig en mogelijk, maar slechts zeer beperkt. Negatief geformuleerd: wanneer onduldbare hinder een rechtsgenoot bedreigt. Positief geformuleerd: om hogere waarden, om gerechtigheid en vrede in de samenleving te bereiken.

Wij herinneren eraan, dat in de toelichting op het Program van Uitgangspunten van het CDA op de zin, waarin staat dat de overheid de burgers in hun geweten zal moeten respecteren, volgt: 'Aan de andere kant zal de overheid de krachten moeten weerstaan die haar gezag proberen uit te hollen'. Ook daarin kan mogelijk een beperking van de vrijheid om volgens het eigen geweten te handelen, gelezen worden.

De verschillende in het Verdrag van Rome geformuleerde vrijheden worden aan beperkingen onderworpen, welke in een democratische samenleving nodig zijn in het belang van 's lands veiligheid, de openbare veiligheid, het economisch welzijn van het land, de (bescherming van de) openbare orde, het voorkomen van strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, of voor de bescherming van rechten en vrijheden van anderen (vgl. de artikelen 8 t/m 11 Verdrag van Rome).

Vergelijkbare beperkingen dienen ons inziens gesteld te worden aan de vrijheid om volgens het eigen geweten te handelen. Wij vatten deze beperkingen samen door te zeggen, dat erkenning van gewetensbezwaren achterwege dient te blijven wanneer deze erkenning ten koste zou gaan van hogere waarden, te weten vrede en gerechtigheid.

Vrede en gerechtigheid, als enige grond om erkenning achterwege te laten, vormen samen niet een strak omljnd criterium. Wij noemen het desondanks, omdat het laat zien dat een beperking van erkenning een zeer zware legitimatie behoeft. De vraag of in een bepaalde categorie gevallen inderdaad vrede en gerechtigheid zodanig op het spel staan dat erkenning achterwege behoort te blijven, is uiteindelijk pas in concreto te beantwoorden. Niettemin willen wij het vage criterium wat nader invullen, terwijl wij in het volgende deel mede zullen onderzoeken in hoeverre bij bepaalde, zich in de huidige samenleving manifesterende, gewetensbezwaren vrede en gerechtigheid erkenning in de weg staan.

3.5.1. Rechten en beschermenswaardige belangen van derden

Vrede en gerechtigheid betekent allereerst dat aan rechten en beschermenswaardige

¹Boukema, a.w., pag. 10.

belangen van derden recht gedaan wordt. Een gewetensbezwaar is geen vrijbrief om met anderen geen rekening meer te houden. Men kan zich in geweten verplicht voelen een bepaalde (al dan niet godsdienstige) overtuiging uit te dragen, dat geeft geen vrijbrief om anderen te dwingen die overtuiging te volgen. Gewetens- en geloofsvrijheid van een derde dient gerespecteerd te worden. Dit stelt grenzen zowel ten aanzien van de wijze waarop men zijn mening wil uitdragen als ten aanzien van de dwang waarmee men een ander met de eigen overtuiging wil confronteren. Hersenspoeling is niet geoorloofd, dreiging met ontslag of andere dwangmiddelen evenmin. Dit wordt niet anders doordat een individu zich in geweten verplicht zou voelen tot dergelijke middelen zijn toevlucht te nemen.

Een eerste concretisering van de genoemde grenzen aan de erkenbaarheid van gewetensbezwaren is derhalve gelegen in rechten en beschermenswaardige belangen van derden.

3.5.2. *Rechtsgelijkheid: toetsing*

Een volgend punt is de rechtsgelijkheid. Gewetensbezwaren richten zich tegen (eventueel toekomstige of vermeende) plichten. En plicht is pas een plicht indien men inderdaad verplicht is de betreffende handeling te verrichten. Er is geen sprake meer van een plicht wanneer het vrij staat zich eraan te onttrekken. Dit wordt niet anders door de mogelijkheid, dat men bij dit laatste het woord 'geweten' in de mond neemt. Er is geen reden mensen, die zich op hun geweten beroepen, bij voorbaat te wantrouwen. Er is evenmin reden zonder meer ervan uit te gaan, dat ieder die zich op zijn geweten beroept altijd oprecht zal zijn. Dit reeds betekent, dat toetsing van gewetensbezwaren in het algemeen voorwaarde zal zijn van erkenning: het is in strijd met de gerechtigheid wanneer men bepaalde individuen vrijstelt van hun verplichtingen, omdat zij zelf vinden voor een dergelijke vrijstelling in aanmerking te komen. Bij een dergelijke toetsing kan het niet gaan om de vraag of de gewetensbezwaren terecht zijn. Gesteld dient te worden, dat bijvoorbeeld een overheid zich van een oordeel dienaangaande heeft te onthouden. De overheid maakt volgens onze beginselen niet uit wat zedelijk goed en kwaad is. Maar bovendien, wij hebben hiervoor gesteld dat een gewetensbezwaar subjectief is. Het gaat er alleen om of voor betrokkene zelf het gewetensbezwaar dwingend is. Toetsing is alleen bedoeld om vast te stellen of aannemelijk is dat zulks inderdaad het geval is, dus of er inderdaad sprake is van gewetensbezwaren.

Deze toetsing is niet altijd gemakkelijk. Wij verwerpen de gedachte dat het geweten iets is, dat uitsluitend in de binnenkamer van betrokkene 'bestaat' en dat toetsing daarom principieel onmogelijk zou zijn. Gewetens uiten zich in woord en daad: opvattingen over goed en kwaad hebben consequenties. Derden kunnen aan de vruchten de boom kennen. Echter, niet alle derden zijn van de vruchten gelijkelijk op de hoogte. Toetsing van gewetensbezwaren wordt moeilijker naarmate men betrokkene minder goed kent. Het is onmogelijk iemand met wie men dagelijks verkeert een niet bestaand gewetensbezwaar op de mouw te spelden; veel minder moeilijk is het om betrekkelijke buitenstaanders om de tuin te leiden. Dit betekent dat, wil een toetsing

zinnig zijn, in het algemeen een relatief zware procedure daarvoor nodig is. De toetsende instantie moet in de gelegenheid zijn zich tamelijk uitgebreid over de gewetensbezwaarde en zijn gewetensbezwaren te laten informeren. Ten aanzien van de gewetensbezwaren militaire dienst bestaat er een weliswaar een aantal jaren geleden niet onaanzienlijk versoepelde, maar toch nog steeds redelijk grondige procedure. Het belang waar het bij deze gewetensbezwaren voor de samenleving om gaat, maakt ook vanuit de samenleving gezien deze procedure de moeite waard.

Er zijn echter andere gewetensbezwaren tegen verplichtingen, die voor de samenleving van minder belang te achten zijn. Een met de procedure ten aanzien van gewetensbezwaren tegen de militaire dienstplicht vergelijkbare procedure met betrekking tot gewetensbezwaren tegen de betaling van AOW-premie is vanuit de samenleving gezien overdreven.

Ook deze laatste gewetensbezwaren zijn gewetensbezwaren: voor betrokkenen dwingend en bij niet-erkenning leidend tot ernstige problemen. Op grond van ons uitgangspunt is ook hier in principe recht op erkenning. Wanneer de samenleving, gezien het maatschappelijk belang dat op het spel staat, een verantwoorde toetsingsprocedure niet wil institueren, behoeft dit niet automatisch te betekenen dat deze gewetensbezwaarden daar het slachtoffer van moeten zijn. In dergelijke gevallen zou gezocht moeten worden naar maatregelen die betrokkenen dwingen zélf hun gewetensbezwaren te toetsen. Het mag niet zo zijn, dat men uitsluitend naar eigen willekeur beslist de plicht waartegen een bezwaar zich richt niet na te komen. Wanneer men echter zodanige maatregelen weet te nemen, dat betrokkenen geen enkel voordeel van erkenning van hun gewetensbezwaren hebben (behalve dat zij niet meer behoeven te doen waar het geweten zich tegen richt) zou men er in het algemeen van uit kunnen gaan, dat de burgers er geen belang bij hebben niet bestaande gewetensbezwaren te suggereren en dat het daarom voldoende is als zij voor zichzelf nagaan of er sprake is van een gewetensbezwaar.

De toetsingsproblematiek dient genuanceerd benaderd te worden. Het gaat er bij toetsing niet om of de gewetensbezwaren terecht zijn. Met name de overheid heeft zich van een oordeel dienaangaande te onthouden: de overheid maakt niet uit wat zedelijk goed en kwaad is. Maar het toetsingsvereiste levert wel grenzen voor de erkenbaarheid van gewetensbezwaren. Wanneer er een toetsingsmogelijkheid is, wanneer de overheid of welke andere instantie het aangaat een procedure daarvoor geregeld heeft, maar betrokkenen weigeren van die procedure gebruik te maken, misschien omdat zij er gewetensbezwaren tegen hebben hun geweten te laten toetsen, is een grens overschreden. Gerechtigheid impliceert hier gelijkheid van de burgers voor de wet en dat brengt met zich mee, dat het niet toegestaan kan worden dat individuen zich, zonder dat er enige toetsing is, noch door een toetsende instantie noch door betrokkenen zelf, zonder althans dat er voldoende garantie van een dergelijke toetsing is, aan hun verplichtingen kunnen onttrekken. Een tweede concretisering van grenzen voor de erkenbaarheid van gewetensbezwaren is derhalve, dat gewetensbezwaren in het algemeen getoetst dienen te worden.

3.5.3. *Rechtsgelijkheid: vervangende verplichting*

Gerechtigheid houdt ook in gelijkwaardigheid bij de verdeling van lusten en lasten, ongeacht godsdienstige of andere overtuiging. Dit betekent dat betrokkenen in principe noch voordelen noch nadelen van hun gewetensbezwaren mogen hebben. Individen met gewetensbezwaren tegen bepaalde verplichtingen zijn niet beter of slechter dan anderen; zij mogen ook niet beter of slechter behandeld worden. Wat de overheid betreft is reeds opgemerkt dat deze zich heeft te onthouden van een oordeel over de terechtheid van een gewetensbezwaar. De overheid dient daarom een gewetensbezwaar noch te belonen, noch te straffen. Dit alles betekent dat, wanneer een gewetensbezwaar erkend wordt en de bezwaarde derhalve vrijgesteld wordt van de verplichting waar het om gaat, een alternatieve, bij benadering even zware verplichting opgelegd dient te worden. Gewetensbezwaarden dienen dit te accepteren en doen dat in het algemeen ook.

Wanneer een vervangende verplichting niet mogelijk is – men kan weer denken aan degenen die zelfs tegen iedere vervangende verplichting bezwaren, mogelijk gewetensbezwaren hebben – stuiten wij weer op een door de hogere waarde van gerechtigheid en vrede opgelegde grens.

3.5.4. *Mogelijkheden voor erkenning*

Een laatste probleem dat wij in het kader van mogelijke grenzen ten aanzien van de erkenbaarheid van gewetensbezwaren willen bespreken, betreft de feitelijke mogelijkheden om zo'n erkenning te realiseren. Het is dit bezwaar, dat wij in discussies over erkenbaarheid in concrete gevallen het meest naar voren gebracht zien.

Wij hebben reeds gesproken over 'de organisatorische benadering' van gewetensbezwaren. Wij hebben in dat verband opgemerkt, dat iedere verplichting waartegen een gewetensbezwaar zich richt, opgelegd wordt binnen het kader van een of ander verband. Kan dat verband, gegeven zijn doelstellingen, het aan om mensen met gewetensbezwaren tegen bepaalde binnen het verband te verrichten taken onder erkenning van die gewetensbezwaren te handhaven?

Wij menen dat het goed is hier te onderscheiden: gaat het om een verband waar iemand 'vrijwillig' (bijvoorbeeld als werknemer) bij betrokken is, dan wel om een verband waar hij zijns ondanks in geplaatst is. In het eerste geval is het voor een gewetensbezwaarde uiteindelijk althans in principe mogelijk zelf het probleem op te lossen door het betreffende verband te verlaten. In het tweede geval doet deze mogelijkheid zich niet voor, hetgeen betekent dat nog klemmender het gewetensprobleem ook een probleem voor anderen wordt.

Ook over de mogelijkheid dat de gewetensbezwaarde het verband waar hij 'vrijwillig' deel van uitmaakt verlaat, moeten wij echter niet te gemakkelijk denken. Materiële en immateriële factoren kunnen een dergelijke stap in ernstige mate bemoeilijken. Het verlaten van een verband kan zware persoonlijke consequenties hebben, zodat het gewetensbezwaar tegen bepaalde taken in feite bestraft wordt, als dit het enige alternatief is. Een dergelijke feitelijke bestraffing kan zich overigens ook voordoen

wanneer betrokkene een plaats binnen het verband behoudt, maar zijn promotiekansen ziet dalen als gevolg van zijn gewetensbezwaren. Wij wijzen voorts op de ons inziens geenszins denkbeeldige mogelijkheid, dat een gewetensbezwaarde niet alleen gewetensbezwaren heeft tegen bepaalde taken, maar bovendien zich in geweten verplicht voelt deel uit te blijven maken van het betreffende verband (beroepsmilitairen). Ook van de kant van het verband kan het nadelig zijn wanneer personen, waarin het bepaalde kundigheden en ervaringen heeft geïnvesteerd, het verband verlaten. Het is om dergelijke redenen, dat wij in 3.4.2. schreven, dat organisatorische problemen in principe uitdagingen zijn die overwonnen moeten worden. Het bovenstaande doet immers de vraag rijzen, of wij, wanneer wij gewetensbezwaarden geen alternatief laten dan het verlaten van het verband – ongeacht of zij een ontslag aangezegd krijgen dan wel het zelf nemen, daartoe door hun gewetensbezwaren genoopt –, de gewetensvrijheid niet op ongeoorloofde wijze onder druk zetten.

Toch kan deze vraag niet in zijn algemeenheid bevestigend (of ontkenkend) beantwoord worden. Veel hangt van de situatie af. De vrijheid van particuliere organisaties om de eigen doeleinden na te streven (uiteraard binnen het kader van onze rechtsorde), is ons inziens een element van de gerechtigheid, terwijl bij overheidsorganisaties het bevorderen van publieke gerechtigheid doel is. Het gaat hier naar onze mening om zodanig fundamentele waarden, dat geen organisatie behoeft te tolereren, dat individuele gewetensbezwaren van bijvoorbeeld werknemers (ambtenaren) binnen die organisatie het nastreven van de doeleinden onmogelijk zouden maken of ernstig zouden belemmeren. Het erkennen van de gewetensbezwaren binnen de organisatie kan kosten en moeite met zich meebrengen. Er is ons inziens een grens aan wat hier in redelijkheid verlangd mag worden. De druk, die op de gewetensbezwaarde uitgeoefend wordt doordat ontslag dreigt, kan groot zijn, zeker wanneer werkloosheid zou volgen, maar zij is niet zo absoluut als bijvoorbeeld de druk van een dreigende gevangenisstraf. Waar de nadelen voor de organisatie van het in dienst handhaven van een gewetensbezwaarde (onder erkenning van diens bezwaren) onevenredig zijn in vergelijking met de nadelen van ontslag voor betrokkene moet deze laatste mogelijkheid ons inziens aanvaard worden.

Desondanks gaat het hier naar onze mening inderdaad om een laatste oplossing: wij mogen niet te gauw aannemen dat gewetensbezwaren tegen bepaalde taken noodzakelijk maken dat betrokkene de organisatie verlaat. Wanneer in een samenleving gewetensvrijheid een erkende hoge waarde heeft, mag men verlangen dat organisaties binnen die samenleving, zowel overheidsorganisaties als particuliere organisaties, indien zulks maar enigszins mogelijk is een zodanige organisatiestructuur kiezen, dat ruimte voor erkenning van gewetensbezwaren ontstaat. Wij stuiten hiermee op het probleem van 'twee soorten werknemers' ('twee soorten militairen' etc.), te weten die met respectievelijk zonder bepaalde gewetensbezwaren. Wij menen, dat het 'twee-soorten-argument' op zichzelf onvoldoende is om niet-erkenning binnen het kader van een organisatie te rechtvaardigen. Iedere organisatie kent al veel meer dan twee soorten medewerkers. Psychische en fysieke problemen, alsmede het in meerdere of mindere mate aanwezig zijn van bepaalde capaciteiten, leiden er gewoonlijk toe dat de meeste medewerkers op lang niet alle plekken inzetbaar zijn. Het is niet zonder meer geloofwaardig, dat deze beperkte inzetbaarheid ineens om organisatorische redenen onmogelijk zou worden wanneer gewetensbezwaren toegevoegd worden aan de lijst

belemmerende factoren. Er zullen dan zwaardere argumenten gebruikt moeten worden om de eventueel hier bestaande onmogelijkheid waar te maken. Maar met dit al kunnen ook organisatorische onmogelijkheden een erkenning van gewetensbezwaren binnen de organisatie feitelijk in de weg staan.

Dat deze organisatorische onmogelijkheden zich voordoen, dient de organisatie aanneemelijk te maken. Gezien het gesignaleerde feit dat het verlaten van de organisatie in de hier bedoelde gevallen – waar het niet gaat om gewetensbezwaren tegen het deel uitmaken van de organisatie maar alleen om gewetensbezwaren tegen bepaalde daartoe verrichten taken – een straf betekent op het hebben van het gewetensbezwaar en derhalve de gewetensvrijheid onder druk zet, menen wij dat een dergelijk verlaten in het algemeen niet als 'erkenning' van het gewetensbezwaar beschouwd kan worden. Ons uitgangspunt – dat gewetensbezwaren erkend behoren te worden, tenzij blijkt dat dit ten koste zou gaan van vrede of gerechtigheid – betekent derhalve, dat de organisatie dient aan te tonen dat het haar onmogelijk is betrokkene, onder erkenning van zijn gewetensbezwaar, binnen de organisatie te handhaven, dan wel dat dit het nastreven van haar doeleinden in te ernstige mate zou belemmeren, omdat de kosten van een dergelijke erkenning onevenredig hoog zijn in vergelijking met de nadelen van ontslag van betrokkene.

Het gaat hier om de vraag of organisatorische problemen onder omstandigheden een erkenning van gewetensbezwaren in de weg mogen staan. Ons antwoord op die vraag is in algemene zin, met de hierboven geformuleerde voorbehouden, bevestigend. Wij herinneren eraan, dat 'erkenning' in dit rapport betekent, dat betrokkene vrijgesteld wordt van de verplichting, waartegen zijn bezwaren zich richten. Het niet-erkennen van bepaalde gewetensbezwaren betekent dus niet, dat die gewetensbezwaren niet bestaan of niet ernstig zijn. Het niet-erkennen betekent alleen, dat ook als de gewetensbezwaren wel bestaan, de genoemde vrijstelling achterwege blijft. Over de problematiek rond werknemers bij de overheid of bij andere organisaties met gewetensbezwaren tegen bepaalde taken is daarmee nog niet alles gezegd. In de hoofdstukken 6 en 7 komen wij er nog nader op terug.

Zoals wij reeds hebben gezegd wordt het probleem rond de vraag of organisatorische onmogelijkheden een erkenning in de weg mogen staan nog klemmender wanneer het gaat om een organisatie waar betrokkene zijns ondanks deel van uitmaakt. Het gaat hierbij met name om verplichtingen, die van overheidswege de burgers worden opgelegd. Te denken valt hier aan gewetensbezwaren tegen de militaire dienstplicht, maar ook bijvoorbeeld aan gewetensbezwaren tegen het betalen van een defensie toe te rekenen deel van de belasting. Eerstgenoemde bezwaren worden in het algemeen erkend (wij komen er in 5.2. nader op terug); ten aanzien van laatstgenoemde bezwaren, alsmede ten aanzien van gewetensbezwaren tegen bepaalde in de militaire dienst te verrichten taken, welke niet leiden tot gewetensbezwaren tegen militaire dienstplicht, plegen veelal organisatorische moeilijkheden opgeworpen te worden. Wij zijn van mening, dat voorzover het betrokkenen niet mogelijk is de banden met de organisatie, welke hen verplicht tot handelingen waartegen zij gewetensbezwaren hebben, te verbreken, organisatorische problemen nog veel minder een rechtvaardiging van niet-erkenning van de gewetensbezwaren kunnen zijn. Die niet-erkenning zou hier immers betekenen dat betrokkene, op straffe van een strafrechtelijke sanctie, gedwongen wordt tegen zijn geweten in te handelen.

Kunnen wij bij 'vrijwillige organisaties' de kosten van het oplossen van de organisatorische problemen van het handhaven van de gewetensbezwaarde (onder erkenning van diens bezwaren) nog afwegen tegen de dwang die dreigend ontslag voor de gewetensbezwaarde met zich meebrengt, hier, bij 'onvrijwillige organisaties', moeten wij de eerstgenoemde kosten afwegen tegen deze meer directe dwang. Van de 'onvrijwillige organisatie' mag dan ook meer aan kosten en moeite ter oplossing van het probleem verlangd worden. Desondanks, het is denkbaar dat deze organisatorische problemen niet opgelost kunnen worden zonder dat daarbij vrede en gerechtigheid op het spel staan. Dit zou aangetoond moeten worden. Maar doet deze situatie zich voor, dan ligt ook daarin een grond om aan bestaande gewetensbezwaren het rechtsgevolg van erkenning niet te verbinden.

Wij concluderen, dat ook organisatorische problemen tot niet-erkenning van gewetensbezwaren kunnen en mogen leiden. Veel hangt hier van de concrete situatie af. De belangen, die voor de gewetensbezwaarde op het spel staan (en daarmee tevens de belangen van de samenleving die gewetensvrijheid als beginsel erkent), betekenen dat niet te gemakkelijk aangenomen mag worden, dat erkenning binnen een organisatie achterwege dient te blijven vanwege de aan een erkenning verbonden organisatorische problemen. Er dient evenwel verschil gemaakt te worden al naar gelang betrokkene vrijwillig, dan wel zijns ondanks deel uitmaakt van de organisatie. In het eerste geval is het in principe mogelijk, dat betrokkene de organisatie verlaat. Dit kan echter zo nadelige consequenties hebben, dat het geweten onaanvaardbaar onder druk wordt gezet indien dit het enige alternatief is dat de gewetensbezwaarde geboden wordt. Wanneer het echter niet mogelijk is, dat betrokkene de organisatie verlaat betekent niet-erkenning, dat hij met strafrechtelijke sancties meer direct gedwongen wordt tegen zijn geweten in te handelen. Dit is ernstiger. In dit laatste geval zijn er derhalve nog grotere barrières om op grond van organisatorische problemen de erkenning van gewetensbezwaren achterwege te laten.

3.5.5. Erkenning, tenzij

Het gevaar bestaat, dat grenzen aan de erkenbaarheid van gewetensbezwaren zodanig benadrukt worden, dat van het principe dat gewetensbezwaren erkend behoren te worden weinig meer overblijft. Wij willen daarom benadrukken, dat laatstgenoemd principe ons inziens de consequentie heeft, dat iedere beperking zich als zodanig dient te legitimeren. Het dient aangetoond te worden dat, gezien de hogere waarden die op het spel staan, erkenning onmogelijk is. Of anders gezegd, dat erkenning alleen mogelijk is op straffe van aantasting van deze andere waarden.

Deze benadering heeft verregaande consequenties. Geen discussie behoeft ons inziens meer plaats te vinden of een bepaald soort gewetensbezwaar dat zich aandient eigenlijk wel erkend moet worden. Wij hebben met elkaar de neiging een nieuw zich aandienend type gewetensbezwaar allereerst als 'lastig' te ervaren en van daaruit te reageren met de vraag: moet dat nu zo nodig? Bij aanvaarding van de hier bepleite benadering moet een dergelijke reactie evenwel onjuist genoemd worden. Zodra vaststaat (of aannemelijk is), dat het inderdaad gaat om gewetensbezwaren, behoort er recht te zijn op erkenning, een recht dat slechts door hogere waarden 'overruled' kan worden. De enige

discussie, waarvoor dan nog ruimte is, is of inderdaad dergelijke hogere waarden op het spel staan. Een vermoeden dat dat zo is, of dat dat wel eens zo zou kunnen zijn, is hier onvoldoende. De waarde van de erkenbaarheid van gewetensbezwaren is zo groot, dat zij niet voor enkele vermoedens opzij gezet kan worden. Dit heeft als gevolg:

Voorop staat, dat (werkelijk bestaande) gewetensbezwaren erkend behoren te worden. Wanneer iemand (bijvoorbeeld de overheid) meent, dat een bepaald soort gewetensbezwaar niet erkend behoort te worden, dient hij (zij) voldoende aannemelijk te maken, dat erkenning in verband met vrede en gerechtigheid niet kan.

Het hierboven ter uitwerking van deze beperking gezegde, hetgeen niet limitatief maar slechts exemplarisch bedoeld is, geeft ons inziens bepaalde mogelijkheden in dit verband. Die mogelijkheden dienen niet om erkenning zo veel mogelijk tegen te gaan, maar alleen om aan te geven dat in sommige situaties die erkenning niet behoort plaats te vinden in verband met hetgeen er verder op het spel staat.

3.6. De gevolgen van erkenning

Erkenning betekent, dat betrokkene wordt vrijgesteld van een op hem rustende verplichting. In het algemeen behoort voorts een alternatieve ongeveer even zware verplichting opgelegd te worden. Die alternatieve verplichting dient niet om gewetensbezwaarden te straffen voor hun overtuiging – het is naar onze mening demagogisch om de vervangende dienstplicht bijvoorbeeld in dit kader te plaatsen, zoals wel gebeurt – maar alleen om te waarborgen, dat gewetensbezwaarden voor hun overtuiging niet beloofd worden.

De vraag rijst hoe een en ander te regelen is. Wij kunnen daar in dit algemene deel van ons rapport slechts een enkele algemene opmerking over maken. Het zal duidelijk zijn, dat een erkenning van gewetensbezwaren, welke zich tegen allerlei onderling zeer verschillende en ook in verschillende verbanden opgelegde verplichtingen kunnen richten, op een aan de situatie aangepaste manier geregeld dient te worden. Wij komen erop terug wanneer wij spreken over bepaalde concrete, zich in de huidige maatschappij manifesterende gewetensbezwaren.

Nu zouden wij in het algemeen willen poneren, dat wettelijke regelingen lang niet altijd noodzakelijk zijn. Wanneer het niet gaat om gewetensbezwaren tegen door de overheid verplichte handelingen, maar om gewetensbezwaren tegen andere verplichtingen, dan heeft het onze voorkeur, dat het principe van de erkenbaarheid van gewetensbezwaren in eerste instantie concreet gestalte krijgt in binnen de maatschappij ontwikkelde regelingen, waarbij wetgeving het sluitstuk van een dergelijke ontwikkeling zou kunnen zijn. Pas wanneer andere regelingen niet voldoen, valt te denken aan een rol voor de wetgever. Bij die andere regelingen kan men onder meer denken aan CAO's en aan andere interne richtlijnen. Ondernemingsraden zouden hierbij een rol kunnen spelen.

Wij zouden voorts willen opmerken dat ook niet-wettelijke regelingen achterwege kunnen blijven indien spontane oplossingen worden gevonden. Bij dit laatste dienen we echter enige voorzichtigheid in acht te nemen. Een spontane oplossing moet inderdaad een echte oplossing zijn, die voldoet aan de eis dat aan het principe van

---

erkenbaarheid van gewetensbezwaren recht wordt gedaan. De 'spontane oplossing', die gevonden wordt doordat iemand de normale uitoefening van zijn functie door zijn omgeving in die mate onmogelijk wordt gemaakt dat hij maar vertrekt is, alhoewel daarmee het gewetensbezwaar tegen bepaalde in het kader van de functie te verrichten handelingen 'opgelost' is, onaanvaardbaar.

Erkenning van gewetensbezwaren betekent, dat betrokkenen vrijgesteld worden van de betreffende verplichting, onder oplegging van een alternatieve, ongeveer even zware verplichting. Wanneer het niet gaat om gewetensbezwaren tegen wettelijke verplichtingen dient de rol van de wetgever bij regeling van een en ander een subsidiaire te zijn.

HOOFDSTUK 4**VOORBEELDEN VAN BESTAANDE REGELINGEN**

- a. De Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst erkent in artikel 2 ernstige gewetensbezwaren in de zin van onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld, waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken. Een evaluatie van de werking van deze wet is onder 5.2. opgenomen. Een vergelijkende studie van de wetgevingen van de lid-staten van de Europese Gemeenschappen inzake gewetensbezwaarden concludeert: 'Het recht tot dienstweigering op gewetensgronden wordt in de landen van de Europese Gemeenschap op het ogenblik slechts in zeer verschillende mate in toepassing gebracht. Van de EEG-landen, die de militaire dienstplicht kennen, hebben alleen de Bondsrepubliek Duitsland en Nederland bepalingen betreffende dit recht in hun grondwet opgenomen. In de Nederlandse grondwet staat slechts vermeld: 'Bij de wet worden de voorwaarden genoemd, waarop wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling van de krijgsdienst wordt verleend'. Sommige lid-staten erkennen op het ogenblik slechts redenen van religieuze aard of van zowel religieuze als filosofische aard, andere baseren zich op de oprechtheid van de overtuigingen of gewetensbezwaren, zonder nadere precisering. In de weer andere landen zoals Ierland, Luxemburg, Groot-Brittannië ontbreekt een desbetreffende wetgeving, en deze landen zijn bereid alle redenen te onderzoeken die hen worden voorgelegd door degenen die wegens gewetensbezwaren hun contract met het leger wensen te beëindigen.'¹ Alle lid-staten van de Gemeenschap, die ten aanzien van de dienstplicht gewetensbezwaren erkennen, stellen daarvoor een vervangende verplichting in de plaats, waarbij aard en duur verschillend zijn (a.w. blz. 17 e.v.).
- b. In het Nederlandse sociale-verzekeringsrecht zijn verschillende regelingen opgenomen voor gewetensbezwaren.² De betreffende bezwaren worden evenwel in die regelingen als 'gemoedsbezwaren' omschreven. Wij kunnen hierbij onderscheid maken tussen regelingen betreffende werknemersverzekeringen (ZW, WAO, WW, ZFW) en betreffende volksverzekeringen (AKW, AAW, AOW, AWW, AWBZ). Kenmerkend voor regeling bij de werknemersverzekering is, dat er sprake is van een vrijstelling van premiebetaling en daaraan gekoppeld het geen beroep kunnen doen op een uitkering. In die zin is er dan ook sprake van een evenwichtige regeling.

¹ Zittingsdocument Europees Parlement, 25 augustus 1982. Doc. 1-456/82. Rapporteur Mevr. Macciocchi, bijlage VIII.

² Zie hiervoor o.a. doctoraalscriptie *Gemoedsbezwaren in het sociale verzekeringsrecht*, E.L.M.A. van Noorden, 25-12-1982.

De regeling voor deze categorie verzekeringen is te vinden in artikel 17 van de Coördinatiewet Sociale Verzekering (zie bijlage I) en een nadere uitwerking daarvan in K.B. 17 juni 1980.

De regelingen voor gemoedsbezwaren bij de volksverzekeringen zijn in de betreffende afzonderlijke wetten opgenomen (zie bijlage II). Bij deze verzekeringen betalen als zodanig erkende gemoedsbezwaarden in plaats van premies een vervangende belasting. Daar de betreffende gemoedsbezwaarden geen beroep doen op uitkering is hier, met uitzondering van AOW, sprake van een onevenwichtige verdeling van lusten en lasten. De aan AOW betaalde premie wordt voor de gemoedsbezwaarde op een spaarrekening geboekt en deze heeft recht op een vervangende uitkering ten hoogste gelijk aan het AOW-pensioen (art. 36a AOW). De gemoedsbezwaarde is verplicht zelf te bepalen wanneer naar zijn oordeel het spaarbedrag geheel is uitgekeerd. De betreffende persoon bezit hierdoor de mogelijkheid om rekening te houden met inflatie en renteverlies. Naar onze mening is met deze spaarregeling zoveel mogelijk tegemoet gekomen aan de gemoedsbezwaarde zonder dat deze hiervoor een extra financieel offer moet brengen.

- c. In de Veewet geldt ten aanzien van de bestrijding van mond- en klauwzeer een entingsbeschikking voor runderen. Artikel 5 van die beschikking opent de mogelijkheid om vanwege o.a. gewetensbezwaren daarop uitzonderingen toe te staan. 'Door of vanwege de Directeur van de Veterinaire Dienst kan in bijzondere gevallen, onder daarbij te stellen voorwaarden, ontheffing worden verleend van het in de artikelen 2 (entingsverplichting) en 3 (vervoersbepaling) bepaalde.'
- d. De Inentingswet van 1939, waarin de verplichting was opgenomen kinderen van één jaar tegen pokken in te enten, is bij wet van 5 november 1975 ingetrokken. In het Besluit uitvoering vaccinatie-programma Bijzondere Ziektekostenverzekering is geen vaccinatieplicht opgenomen. De betreffende personen ontvangen een oproep waarin de aanspraak op vaccinatie wordt medegedeeld.
- e. Een regeling voor gemoedsbezwaren is ook opgenomen in de Wet Aansprakelijkheidsverzekering Motorrijtuigen.
- f. In het Koninklijk Besluit van 19 februari 1982 zijn regels ter voorkoming van samenloop van kinderbijslag neergelegd, hetgeen in de praktijk betekent dat de vrouw altijd kinderbijslag moet aanvragen. Indien een echtpaar daartegen gewetensbezwaren heeft kan de man de kinderbijslag aanvragen.
- g. De minister van Economische Zaken heeft destijds een ontheffing van de zogenaamde Kalkarheffing mogelijk gemaakt (zie bijlage III).
- h. In het kader van dit rapport is geen onderzoek gedaan naar regelingen voor gewetensbezwaren ten aanzien van sociale verzekeringen in ons omringende landen.

UITWERKINGEN

Na de voorafgaande algemene benadering willen wij vervolgens nagaan welke consequenties daaruit volgen voor verschillende soorten gewetensbezwaren welke zich in de huidige samenleving voorgedaan hebben. Naar volledigheid kunnen wij niet streven. Wij beperken ons tot de meest in het oog springende gewetensbezwaren. De uitwerking van de door ons bepleite principes voor die gevallen moet voldoende duidelijk kunnen maken hoe ook bij andere voorkomende gewetensbezwaren te handelen zou zijn.

Terwille van het overzicht, maar ook omdat de problematiek daar steeds in de uitwerking wat verschillend ligt, onderscheiden wij drie gebieden. Wij zullen spreken over:

- gewetensbezwaren tegen door de overheid aan burgers als zodanig opgelegde verplichtingen (hoofdstuk 5),*
- gewetensbezwaren van werknemers van de overheid tegen bepaalde taken die zij verplicht zijn in hun functie te verrichten (hoofdstuk 6),*
- andere gewetensbezwaren, waaronder met name gewetensbezwaren van werknemers in het particuliere bedrijfsleven en instellingen tegen bepaalde taken die zij in het kader van hun werkzaamheden moeten verrichten (hoofdstuk 7).*

HOOFDSTUK 5

GEWETENSBEZWAREN TEGEN DOOR DE OVERHEID AAN BURGERS ALS ZODANIG OPGELEGDE VERPLICHTINGEN

5.1. Inleidend

Het bijzondere waardoor deze gewetensbezwaren zich onderscheiden van andere gewetensbezwaren, is dat er in deze gevallen, buiten een eventuele erkenning van de bezwaren, nauwelijks een mogelijkheid is voor de gewetensbezwaarden om zich aan de verplichting waartegen het gewetensbezwaar zich richt, te onttrekken.

Bij werknemers van de overheid of in het particuliere bedrijfsleven is er in het algemeen de reeds genoemde mogelijkheid van ontslag, waarmee tevens een eind komt aan de verplichting waartegen de bezwaren zich richten. Burgers die als zodanig verplichtingen opgelegd krijgen, hebben deze mogelijkheid niet. Zij kunnen zich wellicht aan hun verplichting onttrekken door naar het buitenland af te reizen. Hoewel men een enkele keer deze 'oplossing' hoort te bepleiten – Amerikaanse soldaten die (gewetens)bezwaren hadden tegen deelname aan de oorlog in Vietnam kregen te horen 'Love it (sc. Amerika) or leave it' en er waren ook dienstplichtigen die zich door deze raad op te volgen aan hun verplichtingen onttrokken – menen wij toch dat zij niet als reële mogelijkheid om in de problematiek te voorzien kan gelden. Voor het overige staat het de gewetensbezwaarden tegen door de overheid hun opgelegde verplichtingen slechts vrij om, als zij de gevraagde plicht niet menen te kunnen vervullen, hetzij 'onder te duiken' hetzij de betreffende sanctie te ondergaan.

Bij erkenning van de hier bedoelde gewetensbezwaren staan democratisch genomen besluiten niet ter discussie; die besluiten blijven uitgevoerd worden zolang zij niet volgens de daartoe vereiste procedures veranderd zijn (vgl. 2.5.4.). Niet ter discussie staat dus de verlangde prestatie, maar wel de uitvoering daarvan door de gewetensbezwaarde. Maar juist omdat de gewetensbezwaarde waar het hier om gaat zich nauwelijks aan zijn verplichting kan onttrekken dienen wij in deze gevallen zo mogelijk nog voorzichtiger te zijn bij een eventuele niet-erkenning dan in andere gevallen.

5.2. Dienstplicht

5.2.1. Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst

Wij hebben in ons overzicht van bestaande regelingen terzake van gewetensbezwaren al gesproken over de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. Deze Wet is in 1978, na veel discussies, principieel gewijzigd. Artikel 2 van die Wet luidt sindsdien:

'Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het

gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken'.

Wanneer via de in de wet voorgeschreven procedure wordt vastgesteld dat iemand deze ernstige gewetensbezwaren heeft, is hij onder alle omstandigheden vrijgesteld van de krijgsdienst. Hij moet in het algemeen een vervangende dienst verrichten, die een derde langer is dan die van het verplichte verblijf onder de wapenen voor eerste oefening van het merendeel der dienstplichtigen, doch tenminste achttien maanden bedraagt. In de praktijk duurt de vervangende dienst momenteel achttien maanden en twintig dagen.

Wij wijzen er op, dat volgens deze regeling alleen voor erkenning in aanmerking komen gewetensbezwaren tegen (verdere) deelname aan de organisatie. Wie alleen gewetensbezwaren heeft tegen bepaalde taken, die hij binnen de organisatie moet verrichten, komt niet voor erkenning in aanmerking, tenzij deze gewetensbezwaren ertoe leiden, dat men ook gewetensbezwaren heeft tegen (verdere) persoonlijke vervulling van militaire dienst (welke het vereiste verband hebben met middelen van geweld).

In dit opzicht verschilt de huidige wet van de vorige, omdat onder de vorige wet ook de zogenaamde wapenweigeraars erkend konden worden. Dat waren dienstplichtigen, die slechts gewetensbezwaar hadden tegen het hanteren van wapens, zonder dat dit leidde tot een gewetensbezwaar tegen iedere persoonlijke vervulling van de militaire dienst. Zij konden als wapenweigeraar erkend worden en moesten dan ongewapende militaire dienst verrichten, doorgaans bij de mobiele colonnes.

Onder de huidige wet kan iemand die gewetensbezwaren heeft tegen het hanteren van wapens slechts vaststellen, dat vervulling van zijn militaire dienstplicht noodzakelijk met zich meebrengt, dat hij wapens moet hanteren, zodat zijn gewetensbezwaren tegen het hanteren van wapens gewetensbezwaren tegen iedere persoonlijke vervulling van de militaire dienst tot gevolg hebben.

In het algemeen zullen de gewetensbezwaren tegen bepaalde taken spoediger leiden tot deze laatste gewetensbezwaren als men weet, dat men in de krijgsmacht ook verplicht zal worden tot die taken waar men gewetensbezwaren tegen heeft.

Wij stellen vast, dat in de geldende wettelijke regeling zowel aan het vereiste van toetsing als aan het vereiste van een vervangende verplichting is voldaan. Wij gaan in het kader van dit rapport voorbij aan een bespreking van de huidige toetsingsprocedure.

Wat de vervangende verplichting betreft valt op, dat die een derde langer is dan de eerste oefening voor het merendeel der dienstplichtigen. Hoewel dit door bepaalde gewetensbezwaarden wel als 'straf' ervaren wordt menen wij toch dat dit in principe voldoet aan het vereiste van een 'bij benadering even zware verplichting' (3.5.3.). Wij wijzen er in dit verband op dat erkende gewetensbezwaarden niet voor een herhaling opgeroepen worden, terwijl voorts de vervangende dienst, waarbij men in het algemeen in de eigen woonplaats kan blijven wonen, ook in vreedstijd als minder zwaar moet worden aangemerkt dan de militaire dienst. Meer dan bij de militaire dienst is het bij vervangende dienst mogelijk, dat het te verrichten werk aansluit bij de gevolgde opleiding. Dat het nog steeds in redelijke mate lukt vervangend werk te vinden is een indicatie van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de gewetensbezwaren tegen militaire dienst.

De aan de vervangende dienst gestelde minimum-grens van achttien maanden speelt bij

de huidige duur van de eerste oefening voor het merendeel van de dienstplichtigen een beperkte rol. Wanneer dat anders zou worden, bijvoorbeeld doordat de eerste oefening in het algemeen minder dan één jaar zou duren, valt ernstig te bezien of ook de duur van de vervangende dienst niet aangepast zou behoren te worden.

Kan op dit moment iedereen, die gewetensbezwaren heeft tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst erkend worden? De wet vereist, dat de gewetensbezwaren onoverkomelijk moeten zijn en dat zij verband moeten houden met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken.

5.2.2. Onoverkomelijkheid

Met de onoverkomelijkheid hebben wij geen moeite. In 2.5.8. is reeds gesteld, dat een gewetensbezwaar ons inziens een dwingend en onoverkomelijk bezwaar is. Die onoverkomelijkheid houdt ons inziens in de eerste plaats in, dat betrokkene op zijn niveau zijn bezwaren doordenkt, om na te gaan of zij voor hem werkelijk dwingend zijn. Zij houdt voorts in, dat betrokkene niet van zijn gewetensbezwaren afstapt wanneer zij voor hem minder plezierige consequenties blijken te hebben.

De vraag bij dit laatste is evenwel hoe ver men hierin kan gaan. Wij hebben reeds gezegd, dat dwang tot gewetensovertreding neerkomt op een gedeeltelijke vernietiging van de eigen persoonlijkheid (3.3.). Er zijn dwangmiddelen die op hetzelfde neerkomen. Wij menen in het algemeen te kunnen stellen dat van een gewetensbezwaarde alleen verlangd kan worden, dat hij niet van zijn gewetensbezwaren af kan stappen, voorzover de onaangename consequenties van handhaving van de bezwaren niet zelf zijn persoonlijkheid aantasten op een manier, die vergelijkbaar is met de aantasting als gevolg van het afstappen van zijn gewetensbezwaren. Wie ook bij ernstiger consequenties toch blijft bij zijn gewetensbezwaren verdient bewondering, maar van de gewetensbezwaarde mag niet meer dapperheid gevraagd worden dan van de gemiddelde mens.

Wanneer gewetensbezwaren voor betrokkene overkomelijk blijken in het geval de kogel het alternatief voor hem zou zijn, behoeft dit niet aan het wettelijk vereiste van onoverkomelijkheid in de weg te staan. Wanneer de gewetensbezwaren blijken te wijken voor een langdurige gevangenisstraf geldt hetzelfde: ook die is voor de persoonlijkheid van betrokkene niet zonder gevaren.

Anderzijds echter is een gewetensbezwaar niet onoverkomelijk, en dus ook geen gewetensbezwaar, indien betrokkene bijvoorbeeld ook een wat langere vervangende dienst dan de gebruikelijke vervangende diensttijd (die wij niet bepleiten) er niet voor over zou hebben. De eis van onoverkomelijkheid houdt voorts in, dat betrokkene voor zichzelf zijn bezwaren op houdbaarheid getoetst dient te hebben.

5.2.3. *Relatie met middelen van geweld*

Moeilijker ligt het met het verband met het gebruik van middelen van geweld, waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken. Wie de wetsgeschiedenis nagaat krijgt de indruk, dat hiermee geen beperking van de erkenbaarheid bedoeld is. In de toelichting bij de vijfde nota van wijzigingen (11155 nr. 43) staat over de betreffende zinsnede: 'Er mag intussen geen misverstand over bestaan, dat het gaat om een precisering, niet om een beperking'.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer heeft de toenmalige minister Scholten onder meer gezegd: 'Het gaat er niet om, die gewetensbezwaren via een dubbele bodem nog weer te beperken' en 'Dit (ondeelbare en persoonsgebonden) karakter (van gewetensbezwaren) verdraagt zich niet met door de wetgever vast te stellen voorwaarden of beperkingen ten aanzien van de inhoud van de gewetensbezwaren..... Doorslaggevend moet zijn dat de bezwaarde aannemelijk kan maken dat het werkelijk om een gewetensbezwaar gaat'.¹

Het is echter de vraag of dit zich volledig verdraagt met de tekst van de wet. Vast staat, dat een aantal groepen bezwaren in de huidige praktijk niet voor erkenning in aanmerking komen, ook al zouden het gewetensbezwaren zijn. In de eerste plaats geldt dat voor bezwaren, die niet zozeer te maken hebben met wat betrokkene in het leger zou moeten doen, maar veeleer met wat hij, doordat hij onder de wapenen is, niet meer kan doen.

Wij nemen aan dat het velen niet erg overtuigend voorkomt, dat iemand op een dergelijke basis onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst heeft. Het gaat er echter niet om of wij, anderen, ons een dergelijk gewetensbezwaar kunnen voorstellen, het gaat erom of het voor betrokkene een onoverkomelijk gewetensbezwaar is en of hij dát tegenover de toetsende instantie aannemelijk weet te maken. Het is niet uitgesloten, dat dit laatste lukt in een geval als hier bedoeld, vooral als de toetsende instantie het nodige weet over de persoonlijke achtergronden van betrokkene. Echter, ook als de overtuiging bestaat dat er hier sprake is van onoverkomelijke gewetensbezwaren pleegt niet tot erkenning besloten te worden: er is geen verband met het gebruik van middelen van geweld.

De Kroon heeft in een K.B. van 20 november 1979, no. 34 overwogen:

'dat uit het geheel der verklaringen derhalve kan worden afgeleid dat de bezwaren van de appellant tegen de vervulling van militaire dienst verband houden met de gevolgen, die hij daarbij voor de aan zijn zorg toevertrouwde kinderen vreest, doch dat van de door de wet bedoelde onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken, niet is gebleken'.

Het wil ons voorkomen, dat deze uitspraak in het licht van de huidige wetstekst begrijpelijk is, maar tevens laat zien dat de hier bedoelde categorie gewetensbezwaren niet voor erkenning in aanmerking pleegt te komen.

In de tweede plaats kan gewezen worden op de zogenaamde hiërarchische bezwaren,

¹Handelingen Tweede Kamer, 1977-1978, pag. 3066.

dat wil zeggen de bezwaren die iemand heeft omdat hij de verantwoordelijkheid voor eventueel gebruik van geweld aan zich wil houden en meent dat hij die verantwoordelijkheid in dienst aan anderen overdraagt. Ook hier kan het gaan om onoverkomelijke gewetensbezwaren. De Kroon heeft in een dergelijk geval overwogen (K.B. 20 maart 1980, no. 74):

'dat echter de tekst der wet, zoals deze thans luidt, niet toelaat ook voor erkenning in aanmerking te brengen bezwaren welke verband houden met de omstandigheid, dat betrokkene de verantwoordelijkheid voor het gebruik van geweld aan zich wil houden en dat het leger hem die ontnemt, zonder dat maar enigszins is komen vast te staan welke middelen van geweld of welk gebruik daarvan door appellant wordt afgewezen'. Ook dit laat zich, gezien de huidige wetstekst, verstaan. Maar wederom wordt een categorie gewetensbezwaren uitgesloten van erkenning.

Wij bespreken in de volgende paragraaf een derde groep bezwaren die veelal uitgesloten pleegt te worden, te weten de bezwaren die samenhangen met het doel waarvoor geweld eventueel wordt aangewend. Wij willen nu eerst ingaan op de vraag of de twee genoemde beperkingen, die ook ons inziens uit de tekst van de huidige wet voortvloeien, gerechtvaardigd zijn.

Ten aanzien van de eerstgenoemde beperking valt op, dat het hier in eerste instantie niet zozeer gaat om bezwaren tegen militaire dienst, maar om bezwaren tegen het niet meer kunnen verrichten van een andere taak waartoe men zich verplicht voelt.

Het zal niet altijd gemakkelijk zijn om aannemelijk te maken dat men tot het verrichten van juist deze taak, en geen andere, in geweten verplicht is. Vaak zal hier ook sprake zijn van een sociale of psychische indicatie, op grond waarvan de geschiktheid voor militaire dienst van een vraagteken kan worden voorzien. Echter, dit laatste behoeft zich geenszins in alle gevallen voor te doen, terwijl voorts ook een niet erg waarschijnlijk gewetensbezwaar bij nader onderzoek een gewetensbezwaar kan blijken te zijn. Wanneer men zich in geweten verplicht voelt tot bijvoorbeeld de verzorging van bepaalde kinderen, en de militaire dienst zou een dergelijke verzorging onmogelijk maken, kan hier een gewetensbezwaar tegen militaire dienst uit voortvloeien.

Wij zien in de door ons onder 3.5. geschetste benadering van mogelijke grenzen aan de erkenning geen rechtvaardiging om deze gewetensbezwaren niet te erkennen. Wel zij er hier op gewezen, dat het mogelijk is dat tegen een vervangende dienst dezelfde gewetensbezwaren bestaan, hoewel anderzijds geenszins denkbeeldig is dat, gezien de omstandigheid dat men bij vervangende dienst in het algemeen thuis kan blijven wonen, vervangende dienst zich verdraagt met de uitoefening van de taken, waartoe men zich in geweten verplicht voelt. Over gewetensbezwaren tegen vervangende dienst spreken wij later.

Vervolgens de zogenaamde hiërarchische bezwaren. De handeling, waartegen de bezwaren zich in dit geval richten, kan niet de eventuele bevolen handeling zijn: men weet nog niet welke handelingen bevolen zullen worden en hoe men alsdan tegenover die bevolen handelingen zal staan. Als dit anders is, als men reeds kan aangeven welke middelen van geweld of welk gebruik daarvan wordt afgewezen, dan richten de bezwaren zich daartegen. Er is dan geen sprake van hiërarchische bezwaren, maar mogelijk wel van voor erkenning in aanmerking komende gewetensbezwaren.

De handeling, waartegen de hiërarchische bezwaren zich richten is: het zich onderwerpen, door in dienst te gaan of te blijven, aan de daar bestaande hiërarchische verhoudingen. Nagegaan dient dan te worden waarom betrokkene daartegen gewetensbezwaren zegt te hebben.

Eén mogelijkheid is, dat hij om bepaalde redenen tegen ieder hiërarchisch georganiseerd verband bezwaren heeft, omdat een dergelijke bevelsstructuur in strijd is met wat hij ziet als waardigheid van de mens. In een dergelijk geval zien wij geen rechtvaardiging voor het achterwege blijven van erkenning.

Een meer voorkomende mogelijkheid is, dat betrokkene in het algemeen zich best kan vinden in min of meer hiërarchische relaties, maar dat hij zich niet kan vinden in de in de krijgsmacht fungerende hiërarchische structuren, omdat hij daar de kans loopt het bevel te krijgen een ander te moeten doden.

Betrokkene sluit niet uit, dat zulk een doden gerechtvaardigd kan zijn (en dus niet in strijd met zijn geweten), maar het is ook mogelijk, dat hij het doden in de concrete situatie waarin hij de opdracht daartoe krijgt niet gerechtvaardigd vindt en in strijd met zijn geweten. In ieder geval wil betrokkene bij een zo belangrijke zaak, waar dood en leven op het spel staan, de verantwoordelijkheid aan zich houden en niet afschuiven op zijn superieuren.

Wanneer betrokkene aannemelijk kan maken, dat er voor hem reden is om te vrezen dat, mocht het tot daadwerkelijke uitoefening van geweld komen, hij het met de door de Nederlandse krijgsmacht beoogde doelen dan wel met de in dat verband gehanteerde middelen niet eens is en dat hij daar dan gewetensbezwaren tegen heeft, dan komen wij, voorzover deze gewetensbezwaren leiden tot gewetensbezwaren tegen persoonlijke dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht, op bezwaren die hieronder besproken zullen worden, dan wel zonder meer volgens de huidige wet voor erkenning in aanmerking komen. Het gaat er nu om, dat iemand zegt bezwaren te hebben vanwege de enkele kans dat hij een bevel krijgt waar hij het niet mee eens is. Wij menen, dat in dergelijke gevallen – waar het niet gaat om iemand die gewetensbezwaren heeft tegen deelname aan iedere organisatie waarin een zekere hiërarchische structuur aanwezig is en evenmin om iemand die gewetensbezwaren heeft tegen bepaalde in dienst te verrichten handelingen (en derhalve gewetensbezwaren heeft tegen de vervulling van zijn militaire dienstplicht) – in het algemeen van gewetensbezwaren geen sprake kan zijn. Er is hier geen bewustzijn van goed en kwaad op grond waarvan betrokkene zich verplicht voelt de militaire dienst te weigeren. De onderwerping aan hiërarchische situaties wordt hier als zodanig immers niet als kwaad beschouwd, terwijl betrokkene niet aangeeft wat hij in militaire dienst zou moeten doen dat door hem als kwaad beschouwd wordt. De morele verantwoordelijkheid voor eigen daden is geen mens af te nemen en houdt betrokkene derhalve ook wanneer die daden hem bevolen worden. Uiteraard is nooit van tevoren uit te sluiten, dat men een bevel krijgt waar men gewetensbezwaren tegen heeft. De nog louter theoretische kans hiertoe lijkt ons echter niet voldoende om te kunnen stellen, dat men reeds thans gewetensbezwaren tegen militaire dienst heeft. Het gaat dan immers niet om goed en kwaad in een concrete situatie, waarin men op het moment van de dienstweigering verkeert, maar om goed en kwaad in een alsdan nog slechts volstrekt denkbeeldige situatie, die ook niet nader gespecificeerd wordt.

Waar hier ons inziens geen sprake is van gewetensbezwaren, komt de vraag of deze bezwaren erkend behoren te worden niet aan de orde. Voorzover er wel sprake is van gewetensbezwaren, zoals met name wanneer iemands mensvisie hem deelname aan iedere hiërarchische organisatie verbiedt het geval kan zijn, maakt de huidige wet ten onrechte erkenning onmogelijk.

Het door de wet als voorwaarde voor erkenning gestelde vereiste, dat de gewetensbezwaren verband moeten houden met het gebruik van middelen van geweld, leidt ertoe dat een aantal gewetensbezwaren momenteel ten onrechte niet erkend kunnen worden.

5.2.4. Relatie met het doel waarvoor geweld gebruikt wordt

Het is echter ook mogelijk dat iemand reeds concreet kan aangeven tegen welke mogelijke opdrachten hij gewetensbezwaren heeft. Het kan dan gaan om gebruik van bepaalde middelen van geweld, waarover de Nederlandse krijgsmacht beschikt. In dat geval is volgens de huidige wet erkenning mogelijk. Het kan ook gaan om gebruik van geweld ter nastreving van bepaalde doeleinden. Wanneer men die doeleinden verwerpt en gebruik van middelen van geweld alleen gerechtvaardigd acht wanneer het kwade van het geweld door het goede van de doeleinden wordt gecompenseerd, dan volgt dat men, wanneer men het met de doeleinden niet eens is, bezwaren, mogelijk gewetensbezwaren, heeft tegen gebruik van geweld in dat kader. Wanneer men gegronde redenen meent te hebben om te vermoeden dat geweld door de Nederlandse krijgsmacht vermoedelijk in een dergelijke situatie gebruikt zal worden, kan dat leiden tot gewetensbezwaren tegen militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht. Ook deze bezwaren plegen echter over het algemeen onder de huidige wet niet erkend te worden. Zo heeft de Kroon overwogen in een K.B. van 30 december 1981, no 184:

'dat op zichzelf bezwaren, ontleend aan het strijden in een bepaalde situatie, kunnen leiden tot onoverkomelijke gewetensbezwaren, zoals de wet die voor erkenning in aanmerking brengt; dat echter, zoals ook uit de geschiedenis van de totstandkoming van de wet moet worden afgeleid, ook in zodanige gevallen om voor erkenning ingevolge de wet in aanmerking te komen dient te blijken, dat de bezwaren tevens verband houden met het gebruik van middelen van geweld als zodanig'. Vele andere K.B.'s bevatten (nagenoeg) gelijkkluidende overwegingen.

Anders dan bij de hierboven besproken beperkingen zijn wij hier van mening, dat de huidige wet niet tot beperking dwingt. Zoals uit het hierboven reeds geciteerde mag blijken, is de wetsgeschiedenis hier ten minste twijfelachtig, terwijl in de wet niet staat dat de bezwaren verband moeten houden met het gebruik van middelen van geweld *als zodanig*. Verband met het gebruik van middelen van geweld is in de hier besproken gevallen aanwezig, aangezien betrokkene bezwaren heeft om in een bepaalde situatie middelen van geweld te gebruiken.

Wat er echter zij van de vraag of de door de Kroon gegeven interpretatie juist is, belangrijker voor ons is de vraag of deze beperking van erkenning van gewetensbezwaren gerechtvaardigd is. Men pleegt in dit verband wel te spreken over 'politieke bezwaren', welke niet voor erkenning in aanmerking behoren te komen. Wij zijn het

eens met de gedachte, dat het niet de bedoeling kan zijn 'politieke bezwaren' te erkennen; het gaat er alleen om of het gewetensbezwaren zijn. Onder 2.5.8. hebben wij geschreven, dat een bezwaar tegelijk een politiek bezwaar en een gewetensbezwaar kan zijn. Voor de vraag of erkenning behoort plaats te vinden is dan alleen het laatste relevant. Welnu, wij kunnen niet inzien, dat vrede of gerechtigheid door niet-erkenning van de hier bedoelde gewetensbezwaren aangetast zou worden. Derhalve zijn wij van mening, dat ook de hier bedoelde gewetensbezwaren erkend behoren te worden. Wij verbinden hieraan de opmerking dat wèl duidelijk gemaakt dient te worden dat er gewetensbezwaren bestaan tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst. Het enkele feit, dat men bijvoorbeeld bezwaren heeft tegen de huidige inrichting van de samenleving is in dit verband onvoldoende. Bezwaren, ontleend aan het strijden in een bepaalde situatie, kunnen pas gewetensbezwaren tegen militaire dienst worden, wanneer betrokkene aannemelijk kan maken dat voor hem dermate waarschijnlijk is dat, mocht het tot daadwerkelijke gevechtshandelingen komen, de Nederlandse krijgsmacht in een dergelijke situatie zal strijden, dat hij de eerste oefening slechts als voorbereiding hierop kan beschouwen. Of de betreffende bezwaren gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst zijn, is hierdoor een moeilijke en slechts in concreto te beantwoorden vraag.

Uit de laatste twee paragrafen blijkt, dat er enige aanleiding is opnieuw te overwegen of de formulering van artikel 2 van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst bevredigend is. De zinsnede betreffende het verband met het gebruik van middelen van geweld is blijkens de wetsgeschiedenis niet bedoeld als beperking, maar leidt in de praktijk desondanks tot enige beperkingen. Voorzover die beperkingen terecht zijn, gaat het niet om gewetensbezwaren en zouden zij derhalve ook bij schrapping van de onderhavige passage blijven gelden. Voor het overige dwingt de huidige tekst tot een aantal onterechte beperkingen, terwijl hij voorts aanleiding is geweest tot een interpretatie door de Kroon, die wellicht betwistbaar is, maar in ieder geval eveneens het gevolg heeft dat bepaalde gewetensbezwaren ten onrechte niet erkend worden.

5.3. Totaalweigeraars

5.3.1. Twee maten

Totaalweigeraars hebben niet alleen bezwaar tegen de militaire dienst, maar ook tegen vervangende dienst. Doorgaans weigeren zij ook medewerking aan de toetsingsprocedure. Ook komt voor, dat men reeds weigert zich voor de militaire dienst te laten keuren. Aangezien de Wet Gewetensbezwaren slechts een voorziening geeft voor militairen en dienstplichtigen en een dienstplicht pas ontstaat nadat men goedgekeurd is, is er thans geen voorziening met betrekking tot deze bezwaren tegen keuring. Er zijn in de praktijk twee groepen totaalweigeraars: godsdienstige en andere. De eerste vindt men met name onder de Jehovah-getuigen, de tweede in bepaalde radicaal-pacifistische en anarchistische kringen. Op het ogenblik worden deze twee groepen totaalweigeraars totaal verschillend benaderd. De Jehovah-getuigen plegen uitstel te krijgen (op basis van artikel 51 Dienstplichtwet) en zo in feite vrijgesteld te worden van

militaire dienst buiten de Wet Gewetensbezwaren om, zodat voor hen ook geen verplichting tot vervangende dienst geldt. De andere totaalweigeraars plegen strafrechtelijk vervolgd en tot langdurige gevangenisstraffen veroordeeld te worden.

Wij zijn van mening, dat dit verschil in behandeling ongerechtvaardigd is en afbreuk doet aan het gelijkheidsbeginsel. Het is dan ook een verschil, dat door niemand gekozen is, maar dat uit nood geboren is. De nood bestond hierin, dat niemand er de zin van in kan zien om Jehovah-getuigen, die in het algemeen oprechte en onoverkomelijke gewetensbezwaren hebben, tot een langdurige gevangenisstraf te veroordelen. Waar echter de Jehovah-getuigen als groep tamelijk eenvoudig identificeerbaar zijn (verklaringen van plaatselijke voorgangers, die hiermee veelal conscientieus zijn, spelen hierbij een belangrijke rol), geldt dit voor de andere totaalweigeraars niet. Een behandeling van deze groep als de Jehovah-getuigen zou de mogelijkheid openen voor iedere dienstplichtige om zich, nagenoeg zonder enige controle en zonder dat er enige vervangende verplichting tegenover staat, aan zijn militaire dienstplicht te onttrekken. Dat intussen de huidige gang van zaken in de kring van totaalweigeraars en met hen sympathiserenden als uiterst onrechtvaardig en discriminerend wordt ervaren, is begrijpelijk.

Wij menen, dat ook los van dit ongerechtvaardigd onderscheid, de huidige regeling ten aanzien van Jehovah-getuigen onjuist is. Wij hebben onder 3.5.3. geschreven, dat gewetensbezwaarden in principe noch voordelen noch nadelen van hun gewetensbezwaren mogen hebben. Waar het, zoals in het onderhavige geval, gaat om een tamelijk zware verplichting, geldt de voorwaarde van een vervangende verplichting des te sterker.

Gelijkheid met dienstplichtigen en erkende gewetensbezwaarden impliceert dat ook Jehovah-getuigen een vervangende plicht opgelegd dient te worden. Hier komt nog bij, dat bij de huidige gang van zaken van overheidswege een premie wordt verbonden aan het zijn van Jehovah-getuige. Het is ons inziens volstrekt onjuist wanneer de overheid impliciet de aansluiting bij een bepaalde godsdienstige richting, welke dat ook is, bevordert.

5.3.2. *Toetsing en vervangende verplichting noodzakelijk*

Anderzijds is ook de regeling ten aanzien van andere totaalweigeraars thans niet bevredigend. Wij gaan ervan uit, dat het ook hier gaat om oprechte gewetensbezwaarden (deze kwalificatie zal wellicht niet voor allen terecht zijn, maar voor een aantal wèl en alleen over deze laatste categorie gaat het hier). Zoveel mogelijk dient te worden vermeden, dat personen, die de consequenties trekken uit hun geweten, gestraft worden, omdat zij dat doen. Oprechte gewetensbezwaarden zijn niet te vergelijken met mensen, die een misdrijf gepleegd hebben.

Wij menen dat, zowel ten aanzien van de godsdienstige als de andere totaalweigeraars, onverkort moet worden vastgehouden aan de eisen van toetsing en vervangende verplichting. Over de vervangende verplichting hebben wij zojuist gesproken. Ten aanzien van de toetsing geldt, dat wie het recht van de staat om na te gaan of er

inderdaad sprake is van gewetensbezwaren ontkent, in feite het recht van de staat om hem een militaire dienstplicht op te leggen ontkent. De staat kan deze ontkenning ons inziens niet flatteren.

Wij menen met prof. mr. A.M. Donner, dat de staat, die in welke aangelegenheid dan ook, gedooft dat zijn burgers naar eigen inzicht, oordeel of geweten zich aan algemene, ernstige burgerplichten onttrekken, zichzelf ontbindt.¹ Onder verwijzing naar wat wij hierover in meer algemene zin onder 3.5, met name 3.5.3 en 3.5.4, hebben geschreven, stellen wij vast, dat hier grenzen bereikt zijn: gewetensbezwaren tegen toetsing en tegen vervangende dienst kunnen niet als zodanig erkend worden.

Ten aanzien van degenen, die zich aan toetsing wensen te onttrekken, geldt meer in het bijzonder dat geen wettelijke voorziening mogelijk is voor wie weigert van welke wettelijke voorziening dan ook gebruik te maken.

Totaalweigeraars zijn vaak pas tevreden wanneer de militaire dienstplicht of, beter nog, de krijgsmacht wordt afgeschaft. Zij hebben het volste recht deze politieke overtuiging uit te dragen en te trachten medestanders te winnen, om uiteindelijk aldus een besluitvorming in de door hen gewenste zin te bereiken. Wij hebben echter reeds opgemerkt, dat bij erkenning van gewetensbezwaren het gekozen politieke beleid als zodanig niet ter discussie staat. Bezwaren tegen een dergelijk beleid zijn bovendien geen gewetensbezwaren, aangezien gewetensbezwaren slechts op het eigen handelen betrekking kunnen hebben. Geen gewetensbezwaarde kan van de staat eisen dat die, om wille van wat hijzelf geweten noemt, het beleid ombuigt in de door hem gewenste zin. Wanneer de staat tot die ombuiging niet bereid is, is dat geen ontkenning van de individuele gewetensvrijheid.

Intussen blijft mogelijk, dat iemand er gewetensbezwaren tegen heeft zich aan toetsing te onderwerpen, dan wel een vervangende dienst te verrichten. Zoals bij ieder gewetensbezwaar geldt ook hier dat voorkómen, indien mogelijk, beter is dan genezen. Een aantal jaren geleden is een vervangende tewerkstelling komen te ressorteren onder de minister van Sociale Zaken (voordien was dat de minister van Defensie). Naar onze mening is dat een juist besluit geweest: men dient degenen, die gewetensbezwaren hebben tegen militaire dienst, niet meer dan strikt noodzakelijk is met defensie te confronteren. Bezwaren, en mogelijk gewetensbezwaren, tegen de vervangende dienst, die samenhangen met de omstandigheid dat men nog steeds 'voor defensie' werkte, zijn aldus voorkomen.

Analoog hieraan valt de vraag te stellen of het geen overweging verdient ook de erkenningsprocedure naar een ander ministerie over te brengen (bijvoorbeeld Justitie) en de beslissing op het verzoek tot erkenning te laten nemen door een andere minister (bijvoorbeeld de minister van Justitie). De Dienstplichtwet zou dan dienen te bepalen, dat vrijgesteld worden van militaire dienst degenen, die door de minister van Justitie (of de Kroon) als gewetensbezwaarden zijn erkend. Zulks zou bepaalde bezwaren tegen de toetsing, welke onder omstandigheden gewetensbezwaren zouden kunnen zijn, kunnen wegnemen.

Een ander punt in dit verband is, dat de toetsing op dit moment in eerste instantie veelal plaatsvindt bij de verschillende indelingsraden (waar ook de keuring plaats-

¹ Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, 10e druk 1977, pag. 370.

vindt). Naar onze mening zou het aanbeveling verdienen naar andere lokaliteiten om te zien. Zulks zou een natuurlijke consequentie zijn van de overbrenging van de erkenningsprocedure naar een ander ministerie. Maar ook indien men tot deze overbrenging nog niet zou besluiten, verdienen andere lokaliteiten de voorkeur. De indelingsraden zijn een enkele maal geplaatst in kazernes. Ook overigens is – uit de aard der zaak – de sfeer daar voor gewetensbezwaarden wat te 'militairistisch'.

Als iemand, zolang de toetsingsprocedure nog onder de minister van Defensie valt en het eerste onderzoek bij de indelingsraden plaatsvindt, of ondanks realisatie van onze voorstellen om hier verandering in aan te brengen, gewetensbezwaren tegen toetsing dan wel vervangende dienst houdt en vervolgens de daad bij het geweten voegt, pleegt hij, omdat het niet mogelijk is deze bezwaren te erkennen, een strafbaar feit. Dit is onvermijdelijk, zowel wanneer het om godsdienstige als wanneer het om andere toelae-weigeraars gaat.

5.3.3. Sanctie

De vraag is vervolgens hoe de overheid hierop dient te reageren. Vooreerst zou te overwegen zijn dit strafbare feit niet aan de militaire rechter, maar aan de gewone strafrechter voor te leggen: er is geen maatschappelijk belang mee gediend betrokkenen meer dan strikt noodzakelijk is met de militaire autoriteiten te confronteren. Vervolgens is het mogelijk, dat deze strafrechter nagaat of er inderdaad sprake is van gewetensbezwaren en daar bij de bepaling van de strafmaat rekening mee houdt. Er vindt dan alsnog een toetsing plaats, welke toetsing uiteraard negatief uitvalt als betrokkene de rechter volstrekt geen aanknopingspunten geeft, waarop deze een oordeel, dat er sprake is van gewetensbezwaren, zou kunnen baseren. Bij de bepaling van de straf zou vervolgens rekening zijn te houden met het gelijkheidsbeginsel: deze gewetensbezwaarden behoren niet in een betere positie te komen dan dienstplichtigen of 'gewone' erkende gewetensbezwaarden. Maar zover mogelijk ook niet in een slechtere positie! Gevangenisstraf, zeker indien zij langdurig is en zeker in vredestand, is aanmerkelijk zwaarder dan de persoonlijke vervulling van militaire dan wel vervangende dienst. Het verdient derhalve aanbeveling gevangenisstraf in deze gevallen achterwege te laten. Anderzijds mag het gewetensbezwaar van degenen waar het hier om gaat geen aanleiding zijn een schulduitsluitingsgrond aan te nemen, welke zou leiden tot ontslag van rechtsvervolgung. Het verdient aanbeveling om hetzij een voorwaardelijke gevangenisstraf op te leggen, met als bijzondere voorwaarde dat betrokkene bepaalde werkzaamheden verricht, vergelijkbaar met de vervangende werkzaamheden van de erkende gewetensbezwaarde, hetzij een onvoorwaardelijke straf bestaande uit dergelijke werkzaamheden op te leggen. Zo mogelijk kan het ministerie van Sociale Zaken ingeschakeld worden voor deze 'vervangende dienst'. Uiteraard is geenszins denkbeeldig, dat betrokkenen ook hieraan hun medewerking weigeren. Te onderzoeken is dan of verplichte tewerkstelling in een meer gesloten situatie tot de mogelijkheden behoort. Is dat niet het geval dan rest helaas slechts de mogelijkheid van gevangenisstraf, die dan echter, gezien de zwaarte hiervan, niet de thans gebruikelijke duur behoeft te hebben. Aangezien het hier gaat om 'gewetensda-

ders' verdient het voorts ons inziens niet altijd aanbeveling eventuele straf in het strafblad van betrokkene te vermelden. De rechter zou kunnen bepalen dat deze aantekening achterwege blijft.

Met de hier voorgestelde regeling is het probleem rond totaalweigeraars niet opgelost op een voor ieder bevredigende wijze. Een dergelijke oplossing is echter onmogelijk. Zolang wij als staat de dienstplicht willen handhaven, zolang wij bovendien menen dat rechtsge-lijkheid zich er tegen verzet personen, die niet alleen tegen die dienstplicht maar ook tegen toetsing en/of vervangende plicht gewetensbezwaren hebben, van al hun verplichtingen te ontheffen, zolang is het zoeken naar een voor ieder bevredigende oplossing onbegonnen werk. De hier voorgestelde aangepaste sanctie verdient echter de voorkeur boven wat thans pleegt te gebeuren. Daarbij dient dan tevens het thans in de praktijk bestaande onderscheid tussen godsdienstige en andere totaalweigeraars te verdwijnen.

Dit voorstel vereist wetswijziging. Aangezien het hier gaat om mensen die, zonder een beroep op de Wet G.M.D. te doen, weigeren op te komen voor militaire dienst, vallen zij onder de Dienstplichtwet. Wanneer wij op de bovengeschetste manier rekening willen houden met hun gewetensbezwaar is daarom in ieder geval wijziging van de Dienstplichtwet noodzakelijk. Wij zien hier af van een nadere uitwerking in concrete wetsvoorstellen, omdat wij menen dat het wenselijk is dat eerst over de grondgedachte overeenstemming wordt bereikt.

5.3.4. Gewetensbezwaren tegen keuring voor militaire dienst

Wij hebben hiervoor gesproken over gewetensbezwaren die kunnen bestaan tegen de keuring voor militaire dienst, waar op dit moment geen voorziening voor is. Wij menen dat deze gewetensbezwaren – die voorzover ons bekend niet erg vaak voorkomen – op één lijn gesteld kunnen worden met de gewetensbezwaren van dienstplichtigen tegen persoonlijke vervulling van de militaire dienst. Het verschil is alleen, dat de gewetensbezwaarden tegen keuring zelfs die minimale medewerking aan het militaire apparaat, die bestaat in het zich laten keuren, weigeren.

Het verdient aanbeveling de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst zodanig aan te passen, dat keuringsbezwaarden aan dezelfde procedure als reeds gekeurde gewetensbe-zwaarden worden onderworpen. Worden zij erkend dan zal alleen een keuring betref-fende geschiktheid voor vervangende dienst moeten plaatsvinden. Bij afkeuring worden zij dan alsnog van hun verplichting tot vervangende dienst ontslagen, zoals bij de militaire dienstkeuring afgekeurden van hun militaire dienstplicht worden ontslagen.

5.3.5. Tot slot

Tenslotte een enkel woord over degenen, die gewetensbezwaar hebben tegen gebruik (inclusief bewaking) van bepaalde wapens, met name kernwapens. Wanneer deze gewetensbezwaren leiden tot gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst behoren zij volgens de huidige wet voor erkenning in aanmerking te

komen. Daar is dus momenteel geen probleem meer. Een probleem is er wel wanneer betrokkenen deze laatste gewetensbezwaren niet hebben, zich misschien zelfs in geweten verplicht voelen in militaire dienst te gaan of te blijven. In een dergelijk geval willen zij geen beroep op de wet doen. Zij zouden, als zij dat beroep wel doen, ook niet als gewetensbezwaarden tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst erkend kunnen worden (omdat zij deze gewetensbezwaren niet hebben). Zij willen alleen vrijgesteld worden van bepaalde in dienst te verrichten taken.

Aangezien deze problematiek niet alleen ten aanzien van dienstplichtigen, maar ook, wellicht in nog grotere mate, ten aanzien van vrijwillig dienenden geldt (in sterkere mate omdat vrijwillig dienenden minder gauw als consequentie zullen trekken dat zij vanwege hun geweten niet in de krijgsmacht kunnen blijven) zullen wij deze problematiek bespreken wanneer wij het hebben over gewetensbezwaren van werknemers van de overheid.

5.4. Financiële plichten

5.4.1. Algemeen

De overheid vraagt niet alleen bepaalde diensten van de burgers, zij verlangt ook betalingen. Wij kunnen hierbij onderscheiden enerzijds doelheffingen, die verbonden zijn aan een bepaalde bestemming, en anderzijds belastingen, die in de algemene middelen vloeien.

Voorts kan men onderscheiden directe belastingen (als loon- en inkomstenbelasting, vermogensbelasting, vennootschapsbelasting) en indirecte belastingen (BTW, accijnzen). Ook tegen de financiële verplichtingen die dit voor de burgers met zich mee brengt kunnen gewetensbezwaren bestaan.

Wij willen het hier niet hebben over de indirecte belastingen. Gewetensbezwaren daartegen zijn ons niet bekend en zullen nauwelijks voorkomen. Mocht dit op een gegeven moment anders komen te liggen dan moeten wij bekijken of en hoe hierin is te voorzien. Opgemerkt kan worden, dat de burger bij bepaalde indirecte belastingen zijn geweten kan ontlasten door de betreffende bestedingen achterweg te laten. Wanneer het echter gaat om bezwaren tegen BTW is dat de facto onmogelijk. Het is ons vooralsnog niet duidelijk hoe te regelen zou zijn, dat met dergelijke gewetensbezwaren rekening gehouden zou kunnen worden. Wij stuiten hier op organisatorische problemen, die slechts overwonnen zouden kunnen worden door het hele stelsel van omzetbelasting op de helling te zetten of wellicht af te schaffen. Wij menen dat daar, uit verschillende overwegingen, welke ook samenhangen met een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten, overwegende bezwaren tegen bestaan. Maar als gezegd, het gaat hier slechts om een academische kwestie.

5.4.2. Doelheffingen

Met de doelheffingen ligt dat anders. Waar men het met het betreffende doel niet eens is kunnen gewetensbezwaren – in deze context vaak gemoedsbezwaren genoemd –

bestaan tegen voldoen van de betreffende heffingen. Uit de in hoofdstuk 4 gegeven voorbeelden blijkt, dat daar nogal eens in voorzien pleegt te worden, in deze zin dat ontheffing wordt gegeven van de betalingsverplichting, waartegenover dan een andere financiële verplichting wordt opgelegd. Organisatorisch plegen hier weinig problemen te rijzen. Het is hierbij niet van belang door wie de betreffende aanslag wordt opgelegd: dat kan zowel een uitvoeringsorgaan sociale verzekeringen zijn, als de belastinginspectie.

Er zijn in de bestaande regelingen drie vanuit ons standpunt opvallende aspecten. Het eerste is, dat toetsing van de bezwaren geheel of nagenoeg geheel achterwege pleegt te blijven. Wat dit betreft willen wij herinneren aan wat wij onder 3.5.2. over toetsing hebben opgemerkt. Tegen de achtergrond van het daar gestelde kunnen wij er, gezien de aard van de hier aan de orde zijnde verplichtingen en gezien de volstreekte gelijkwaardigheid van de alternatieve vervangende verplichting, mee instemmen dat toetsing hier achterwege blijft.

Het tweede punt is, dat ook gewetensbezwaren van rechtspersonen soms worden erkend. Voor ons blijft het een onmogelijkheid, dat rechtspersonen gewetensbezwaren hebben. Wel is denkbaar, dat bij een rechtspersoon betrokken natuurlijke personen, dus individuele mensen, gewetensbezwaren hebben tegen betalingen, die zij in die kwaliteit op grond van een van overheidswege opgelegde verplichting moeten verrichten (vergelijk bijvoorbeeld artikel 36 AOW).

Deze natuurlijke personen kunnen zich van hun verplichtingen ontdoen door hun relatie met de rechtspersoon te beëindigen. Dat is echter wel wat veel gevraagd, vooral zolang op andere wijze het probleem zonder veel moeilijkheden opgelost kan worden. Wij hebben er tegen deze achtergrond vrede mee dat, wanneer bij een rechtspersoon betrokken individuele personen gewetensbezwaren hebben tegen medewerking aan op die rechtspersoon rustende verplichtingen, de rechtspersoon van die verplichting kan worden ontheven. Het blijft echter onmogelijk dat rechtspersonen als zodanig gewetensbezwaren zouden hebben.

Het derde punt waarop wij doelden betreft het volgende. Gewetensbezwaarden tegen premies AWW, AWBZ, AKW en AAW worden van de verplichting tot premiebetaling ontheven en ontvangen in plaats daarvan een naheffingsaanslag van de inspecteur der belastingen. Tegenover deze naheffingsaanslag staat geen enkele mogelijkheid op terugvordering van de betaalde belasting. Dit betekent dat in dit geval de gewetensbezwaarden toch gestraft worden: zij dragen lasten gelijkwaardig aan niet-gewetensbezwaarden, maar daar staat geen enkel (financieel) voordeel tegenover. Dit is ons inziens in strijd met het gelijkheidsbeginsel. In hoofdstuk 4 hebben wij melding gemaakt van één gunstige uitzondering voor gewetensbezwaren bij de volksverzekeringen, nl. de AOW.

Bij de werknemersverzekeringen (ZW, WAO, WW en ZFW) is het gelijkheidsbeginsel wel van toepassing omdat een vrijstelling van premiebetaling verbonden is aan het geen beroep kunnen doen op een uitkering (zie hoofdstuk 4).

Wij menen dat ten aanzien van de regelingen AWW, AWBZ, AKW, AAW gezocht dient te worden naar mogelijkheden om het gelijkheidsbeginsel meer dan tot nu toe uit te werken. Voor het overige zijn problemen met betrekking tot gewetensbezwaren tegen doelheffingen bevredigend geregeld. Mochten zich op dit gebied nieuwe gewetensbezwaren voordoen, dan lijkt niets een vergelijkbare regeling in de weg te staan.

5.4.3. Directe belastingen

Aanmerkelijk moeilijker ligt het ten aanzien van gewetensbezwaren tegen onderdelen van de directe belastingplicht.

Het meest hebben hier de laatste jaren de aandacht getrokken bezwaren van belastingplichtigen tegen betaling van een aan defensie dan wel aan kernwapens toe te rekenen deel van hun belasting. Het probleem is hier, dat er geen directe relatie bestaat tussen de betaalde belasting, welke in de algemene middelen vloeit, en de gewraakte uitgaven. Iedere belastingplichtige heeft een politieke verantwoordelijkheid voor de bestedingen van de overheid, welke verantwoordelijkheid hij kan uiten door zijn stem uit te brengen en andere politieke activiteiten te ontplooiën. Voor wat hij in dat kader doet is hij voor zijn eigen geweten verantwoordelijk. Maar de belastingplichtige bepaalt niet zelf de begroting van 's Rijks uitgaven en verricht niet de in de begroting vastgestelde uitgaven. Wij hebben in 2.5.3. gesteld, dat men slechts tegen *eigen* handelingen gewetensbezwaren kan hebben. Omdat het vaststellen van de begroting niet een eigen handeling van de individuele belastingplichtige is, kan hij tegen de omvang van bepaalde posten wel bezwaren, maar geen gewetensbezwaren hebben. Hetzelfde geldt ten aanzien van binnen het kader van de begroting gedane uitgaven.

Het gaat echter bij de nu aan de orde zijnde gevallen niet om gewetensbezwaren tegen een bepaalde begrotingspost, maar om met bezwaren tegen die post samenhangende gewetensbezwaren tegen de betaling van een deel van de verschuldigde belasting. Voorzover men zelf die belasting moet betalen, gaat het hier wél om eigen handelen en kan er in principe sprake zijn van gewetensbezwaren.

De moeilijkheid waar iemand die zegt deze gewetensbezwaren te hebben voor staat, is echter duidelijk te maken dat het hier inderdaad om gewetensbezwaren gaat. Men kan onoverkomelijke bezwaren hebben tegen militaire defensie. Men kan daaraan uit dien hoofde iedere medewerking weigeren. Daarmee heeft men nog geen gewetensbezwaren tegen betaling van een deel van zijn belasting, omdat men niet betaalt voor defensie, maar voor de algemene middelen, terwijl men als individu niet beslist over de besteding van die algemene middelen.

Desondanks staat vast, dat een deel van de algemene middelen inderdaad aan defensie wordt uitgegeven. Derhalve kan men menen door betaling van belasting in feite daaraan bij te dragen. Men kan dan gewetensbezwaren hebben.

Ook indien wij van mening zijn, dat moeilijk vol te houden valt, dat de individuele belastingplichtige zich moreel verantwoordelijk kan voelen voor de besteding van de door hem betaalde belasting (zo al na te gaan zou zijn wat er met de door hem betaalde belasting gebeurt), dan nog laat dit onverlet dat een individu dit anders kan ervaren. Bij dat individu kan er dan sprake zijn van gewetensbezwaren, ook als anderen maar moeilijk kunnen begrijpen hoe dat individu de daarvoor vereiste relatie kan leggen tussen de voldoening aan zijn belastingplicht en bepaalde uitgaven. Wij menen, als

steeds, dat de gewetensbezwaren van het individu als uitgangspunt genomen dienen te worden, niet de mate van begrip die anderen voor deze gewetensbezwaren kunnen opbrengen.

Zijn er doorslaggevende redenen om deze gewetensbezwaren niet te erkennen? Wij stellen voorop, dat een eventuele erkenning geen invloed mag hebben op de door de wetgever vastgestelde begroting (waartegen, als gezegd, het *gewetensbezwaar* zich ook niet kan richten). Wij verwijzen naar hetgeen wij onder 2.5.4. gezegd hebben over de verhouding tussen gewetensbezwaren en politieke actie. Een gewetensbezwaarde belastingbetaler mag niet zijn geweten gebruiken om, met een beroep op gewetensvrijheid, de staat te dwingen minder aan defensie uit te geven dan de meerderheid noodzakelijk acht.

Het is van belang dit in dit verband te benadrukken, omdat de Beweging Weigering Defensiebelasting een plan gemaakt heeft voor een zogenaamd vredesfonds. Volgens dit plan zou iedere stemgerechtigde Nederlander de regering moeten kunnen opdragen bijvoorbeeld f 1200,- (zijnde het per individu aan defensie bestede geld) van de defensiebegroting af te trekken en in een vredesfonds te storten, uit welk fonds vredesactiviteiten gesubsidieerd zouden kunnen worden. Voor de Beweging Weigering Defensiebelasting is de voorwaarde, dat het bedrag dat in het vredesfonds gestort wordt ook werkelijk van de defensiebegroting afgaat, heel erg essentieel. Hierdoor zou de wettelijke regeling uitgetild worden boven het tegemoetkomen aan puur individuele bezwaren. Resultaat is, aldus de beweging, dan niet alleen dat gewetensbezwaarden gerustgesteld zijn, omdat die weten dat hun geld niet naar defensie gaat, maar ook dat zij daadwerkelijk meewerken aan het verminderen van de defensiebegroting. Aldus wordt het voor iedere Nederlander mogelijk zich direct uit te spreken over de bewapening, hetgeen een goede ondersteuning van de parlementaire democratie zou zijn.

Wij menen uitdrukkelijk, dat men zo de betreffende gewetensbezwaarden geen dienst bewijst. Men gebruikt hier de gewetensbezwaren om politieke effecten na te streven. Dat is natuurlijk ieders goed recht, maar het resultaat is, dat indien een meerderheid deze politieke effecten wenst te vermijden, ook de gewetensbezwaarden met hun gewetensbezwaren in de kou dreigen te blijven staan. Wij herhalen, dat het bij erkenning van gewetensbezwaren er slechts om kan gaan het gewetensbezwaarde individu te ontheffen van een verplichting, die hij in strijd acht met zijn geweten. Niet om hem gerust te stellen, maar om hem te verlossen uit de gewetensproblemen die de verplichting met zich meebrengt.

Erkenning van deze gewetensbezwaren betekent geen sussen van deze bezwaren: de echte gewetensbezwaarde zal actie blijven voeren voor verlaging van de defensiebegroting en heeft daartoe alle democratische rechten. Maar het zou onjuist zijn een eventueel succes van deze strijd te plaatsen in het kader van de gewetensvrijheid en het ontbreken van een dergelijk succes als aantasting van een dergelijke gewetensvrijheid te beschouwen.

Wij zijn van mening, dat de als ondersteuning van de parlementaire democratie gepresenteerde directe zeggenschap van individuen over de hoogte van de begroting in feite een uitholling van de democratie betekent, welke inbreuk maakt op het funda-

mentele democratische beginsel, dat beslissingen bij meerderheid genomen worden (hetwelk onverlet laat het andere beginsel dat de meerderheid hierbij rekening heeft te houden met de opvattingen van de minderheid en de fundamentele rechten van minderheden dient te respecteren). De uitwerking van deze bezwaren tegen het voorstel van de Beweging Weigering Defensiebelasting valt buiten de samnhang van dit rapport. Nu is het voldoende vast te stellen dat erkenning van gewetensbezwaren niet in strijd mag komen met het budgetrecht van het parlement.

Dit laatste betekent niet, dat erkenning van deze bezwaren een onmogelijkheid is. Ook met handhaving van het budgetrecht lijkt het niet zonder meer onmogelijk, dat de belastingplichtige bijvoorbeeld een door de inspecteur van belastingen te bepalen deel van zijn belasting rechtstreeks overmaakt op rijksniveau aan (of ten bate van) ontwikkelingsamenwerking of (vredes)dienst. Ook andere bestedingsmogelijkheden zijn denkbaar, maar zulks zou nader onderzocht kunnen worden.

Wel menen wij, dat het bepalen van de alternatieve bestemming niet aan de belastingplichtige overgelaten mag worden. Zulks ligt in de lijn van het voorgaande: niet het individu beslist in onze parlementaire democratie over de besteding van rijksuitgaven. Hooguit zou kunnen worden bekeken of en in hoeverre met zijn bedoeling (enigszins) rekening gehouden kan worden.

Wij menen, dat aldus aan het gelijkheidsbeginsel voldaan zou kunnen worden: de gewetensbezwaarde wordt er beter noch slechter van. Maar dan stuiten wij wel op een volgend probleem: dat van de in principe gewenste toetsing. De toenmalige staatssecretaris van Financiën Kombrink heeft in Trouw van 13 februari 1982 geschreven voor een dergelijke toetsing geen enkele mogelijkheid te zien. Mede hierop baseerde hij zijn standpunt, dat deze gewetensbezwaren niet erkend zouden kunnen worden.

Ook wij zijn van mening dat een toetsing hier moeilijk zou zijn. Wij menen echter dat het hier niet gaat om een onmogelijkheid. Anderzijds, wil een toetsing hier enige zin hebben dan vereist dit een onderzoek van de toetsende instantie. Het is de vraag of de overheid, in haar afweging van prioriteiten, bereid zou zijn hier een wellicht geld kostende procedure voor in te stellen. Als zij dat niet wil rijst de vraag, op wiens schouders de gevolgen van een dergelijke, op zichzelf valide, weigering zouden horen te rusten. Ook nu herinneren wij aan het onder 3.5.2. over toetsing opgemerkte:

'Wanneer de samenleving ..... een verantwoorde toetsingsprocedure niet wil institueren ..... zou gezocht moeten worden naar maatregelen die betrokkenen dwingen zélf hun gewetensbezwaren te toetsen'.

De eerste in dit verband in aanmerking komende voorwaarde, namelijk een volstrekt gelijkwaardige alternatieve verplichting, is hier zonder moeite te realiseren. Desnoods zou men van de gewetensbezwaarde belastingplichtige enige vergoeding kunnen vragen ter dekking van administratieve onkosten, welke verbonden zijn aan aparte boeking van de betreffende bedragen. Wij willen in dit verband wijzen op de suggesties, gedaan door prof. dr. A.J. Vermaat in Trouw van 28 februari 1982: 'Uitgaande van de logische eis, dat een gewetensbezwaarde het niet te gemakkelijk mag worden gemaakt en dat toetsing via de portemonnee juist in Nederland een tamelijk efficiënte mogelijkheid is, kom ik op de volgende gedachte. Iemand die ten aanzien van bepaalde collectieve uitgaven gewetensbezwaren heeft, kan dit melden bij de inspecteur van de directe belastingen in zijn regio. Hij krijgt dan een formulier toegezonden, waarop hij/zij kan aangeven om welke uitgaven het gaat. In guldens uitgedrukt zal het doorgaans om

kleine bedragen gaan: het gaat immers om een evenredige toedeling binnen het totaal van uitgaven en inkomsten. De eerste aangifte of de betaalde loonbelasting is een voldoende precieze benadering om mee te kunnen werken. Vervolgens krijgt de gewetensbezwaarde een extra heffing opgelegd, die wordt gebruikt om de kosten van de extra activiteiten van de belastingdienst te financieren, respectievelijk om een extra storting mogelijk te maken voor een aangegeven alternatieve bestemming door de gewetensbezwaarde.¹

Wij tekenen hierbij aan, dat de gewetensbezwaarde zelf niet die alternatieve bestemming zou mogen bepalen, maar willen voor het overige stellen, dat dergelijke gedachten laten zien, dat een erkenning van de nu besproken bezwaren niet bij voorbaat onmogelijk geacht moeten worden, en dat enig nader onderzoek ten departemente zinvol is. Daarmee is tevens het antwoord gegeven op de organisatorische bezwaren die in dit verband wel aangevoerd worden. Organisatorische moeilijkheden zijn, schreven wij in 3.4.2., in principe uitdagingen die overwonnen moeten worden. Wij trekken uit het bovenstaande de conclusie, dat vooralsnog volstrekt niet aangetoond is, dat zulks hier onmogelijk zou zijn.¹

Er zijn principiële redenen, die een verhindering zouden vormen voor de erkenning van gewetensbezwaren tegen betaling van het gedeelte van de directe belastingen, dat geacht kan worden bestemd te zijn voor militaire defensie. Vooralsnog zijn praktische, organisatorische belemmeringen evenmin aannemelijk gemaakt. Er dient een nader onderzoek te komen naar de mogelijkheid deze gewetensbezwaren te erkennen.

5.4.4. *Effecten van een regeling*

Er resten nog twee zaken waar wij ter afsluiting van dit onderdeel een enkel woord aan willen wijden. Ten eerste: kan een regeling als hier gesuggereerd de gewetensbezwaarden wel tevreden stellen? Immers, er blijft een beperking in de alternatieve bestedingsmogelijkheden, de regeling draagt niet bij in verlaging van de defensie-uitgaven en zij komt niet tegemoet aan wat sommigen wellicht wensen, te weten opheffing van het defensie-apparaat. Geven wij kort gezegd niet een fopspeen? Wij menen, dat dit afhangt van wat gevraagd wordt. Voorzover het gaat om gewetensbezwaren tegen eigen, maar door de overheid verplicht gestelde, handelingen komen wij eraan tegemoet. Voorzover het gaat om andere zaken niet. Wanneer een gewetensbezwaarde het door ons gesuggereerde onvoldoende vindt kan dat niet zijn omdat nog steeds iets van hem gevraagd wordt waartegen hij gewetensbezwaren heeft, maar alleen omdat hij daarnaast bezwaren, die uit hun aard geen gewetensbezwaren zijn, heeft tegen beslissingen van de overheid. Erkenning van dergelijke bezwaren is niet aan de orde onder het hoofdstuk gewetensbezwaren.

Ten tweede: kunnen er ook niet gewetensbezwaren bestaan tegen onderdelen van de

¹Vgl. over dit onderdeel naast de genoemde artikelen ook het commentaar in Trouw van 28 januari 1982, alsmede bijdragen van dr. W. de Kwaadsteniet (16 februari), A. Boorsma-van Tilburg (18 februari), H. van Wijngaarden (24 februari) en Karel Tuk (12 maart).

belastingplicht die samenhangen met andere bestedingen van de overheid? Ons antwoord hierop is een ondubbelzinnig ja. Er zijn gewetensbezwaarden tegen 'defensiebelasting' die het argument, dat dan ook allerlei andere gewetensbezwaren tegen onderdelen van de belastingplicht erkend zouden moeten worden, pogen te ontkrachten door voor hun gewetensbezwaren, die samenhangen met zulke essentiële zaken als vrede en veiligheid, een speciale status te claimen. Ons inziens ten onrechte. Het is niet aan derden om in zijn algemeenheid te stellen dat een bepaald soort gewetensbezwaren minder dwingend is dan een ander soort. Juist is ons inziens dat eerder sprake is van gewetensbezwaren wanneer het gaat om essentiële waarden. Want het zijn juist de essentiële waarden, die zo diep in ons verankerd zitten dat er gewetensbezwaren uit kunnen voortkomen. Juist is ook, dat de meesten van ons van mening zullen zijn, dat de waarden die bij defensie aan de orde zijn essentiëler zijn dan de waarden op grond waarvan iemand bezwaar kan hebben tegen bijvoorbeeld een bepaalde ontwikkelingshulp. Maar het gaat er bij gewetensbezwaren niet om wat wij, derden, essentieel vinden, het gaat erom of een betrokkene zelf een bepaalde waarde dermate essentieel vindt, dat deze voor hém leidt tot een gewetensbezwaar. Is er eenmaal zo'n gewetensbezwaar, dan is, waartegen het gewetensbezwaar zich ook richt, iedere niet-erkenning vanuit de gewetensbezwaarde gezien even ernstig.

Eventuele gewetensbezwaren tegen betaling van een onderdeel van de belasting op andere terreinen dienen op dezelfde manier behandeld te worden als de gewetensbezwaren tegen 'defensiebelasting'. In het kader van de hierboven ontwikkelde gedachten lijkt dat ook mogelijk.

5.5. Verrichten van verboden handelingen

De overheid legt niet alleen plichten op om iets te doen, zoals het verrichten van bepaalde diensten of van bepaalde betalingen, zij legt ook plichten op om bepaalde handelingen na te laten. Ook daartegen kunnen gewetensbezwaren zich richten: iemand kan zich in geweten verplicht voelen een verboden handeling te doen. Het kan dan gaan om heel verschillende zaken: van politieke acties waarbij men strafbare middelen gebruikt (waarbij ook gedacht kan worden aan burgerlijke ongehoorzaamheid) tot euthanasie. Wij menen dat op dit punt de uiterste voorzichtigheid betracht moet worden. Vrij spoedig komen hier rechten van derden of komt hier de vrede in de samenleving in het geding. Ook echte gewetensbezwaren zijn geen vrijbrief tot het plegen van misdrijven of overtredingen.

Anderzijds is er verschil tussen de criminele wetsovertreder en degene die de wet overtreedt, omdat hij daartoe in geweten gedwongen meent te zijn. De laatste is per definitie niet uit op eigen voordeel. Het zal echter lang niet altijd duidelijk zijn in welke gevallen het gaat om gewetensdaders.

Het beroep op het geweten is in dit verband onvoldoende. Of het gaat om gewetensdaders kan pas in concreto worden beoordeeld door de vervolgende instantie (die hier het opportuniteitsbeginsel kan hanteren, dus vervolging achterwege kan laten), dan wel

door de strafrechter. Deze laatste is in het algemeen nogal terughoudend ten aanzien van de mogelijkheid, dat gewetensbezwaren een strafuitsluitingsgrond opleveren, hoewel een enkele maal aanvaard wordt dat gewetensbezwaren mogelijk overmacht kunnen opleveren.¹

Wij menen, dat het in principe juist zou zijn een beroep op gewetensbezwaren als beroep op een algemene strafuitsluitingsgrond te beschouwen, waarbij wij tevens aantekenen dat niet te gauw mag worden aangenomen dat deze strafuitsluitingsgrond inderdaad aanwezig is. Wanneer personen zich in geweten gedrongen zeggen te voelen tot het voeren van politieke actie met laakbare middelen, zullen er desondanks vaak ook heel andere middelen zijn waarmee ze hun doel kunnen bereiken. Ook als die andere middelen volgens betrokkenen onvoldoende effect hebben, betekent dat nog niet dat zij met een beroep op het geweten tot strafbare middelen mogen overgaan. Zoals gezegd: het geweten is geen vrijbrief anderen te dwingen de eigen opvatting te volgen. Wij tekenen voorts aan, dat ook als de rechter ervan overtuigd is, dat een verdachte in geweten zich gedwongen voelde tot het verrichten van de strafbare handeling, dit ons inziens nog niet hoeft te betekenen dat er een strafuitsluitingsgrond is. In onze visie kan ook hier een gewetensbezwaar (in dit geval tegen het nalaten van een bepaalde strafbare handeling) niet erkend worden wanneer daarbij de hogere waarden van vrede en gerechtigheid op het spel staan. Wij merken tenslotte in dit verband op, dat het verschil tussen criminele wetsovertredingen en gewetensdaders onder omstandigheden ook in de strafmaat tot uitdrukking kan komen.

Wij menen ten aanzien van de problemen rond degenen, die zich in geweten verplicht voelen strafbare handelingen te verrichten, hier geen voorstellen te moeten doen.

---

¹ Zie HR 20 juni 1950. NJ 1951. 348. HR 17 juni 1952. NJ 1952. 683. HR 16 januari 1968. NJ 1969. 2: de annotator Bronkhorst concludeert in zijn noot bij dit laatste arrest: 'Een beroep op gewetensbezwaren tegen de nakoming van wettelijke voorschriften is zonder meer ongegrond te achten indien de wet de mogelijkheid opent van vrijstelling of ontheffing van die voorschriften wegens zulke bezwaren en van die regeling geen gebruik is gemaakt. Ook gewetensbezwaren tegen de vrijstellingsregeling komen dan niet in aanmerking. Wanneer evenwel in de wet niet de mogelijkheid van ontheffing wegens gewetensbezwaren is geschapen, is een beroep op gewetensbezwaren te beschouwen als een verweer in de zin van art. 358, lid 3, Sv., dat wil zeggen als een beroep op een algemene strafuitsluitingsgrond, en dient daarop overeenkomstig dat voorschrift een beslissing te worden gegeven, welke ingevolge art. 359, lid 2, Sv. behoorlijk met redenen moet worden omkleed'.

Bij de eerste twee arresten ging het overigens om een verplicht doen, namelijk de verplichting lid te worden van een ministerieel erkende Provinciale Gezondheidsdienst als bedoeld in art. 1 Besluit bestrijding tuberculose onder rundvee.

HOOFDSTUK 6

GEWETENSBEZWAREN VAN WERKNEMERS WERKZAAM BIJ DE OVERHEID

6.1. Algemeen

Er zijn met name twee soorten werknemers werkzaam bij de overheid, van wie gewetensbezwaren tegen bepaalde taken de laatste jaren in discussie zijn geweest: militairen en politie-agenten. Dit hangt, vermoeden wij, samen met de omstandigheid dat het deze groepen zijn die als taak onder meer hebben zich voor te bereiden op eventuele uitoefening van geweld, dan wel bepaalde middelen van geweld daadwerkelijk toe te passen.

Toepassing van geweld is een zaak, die bij bijna iedereen te maken heeft met essentiële waarden. Geweld, ook geweld van de overheid, is in zijn algemeenheid een kwaad middel: als het goed is ervaart iedereen een rem alvorens dit middel te gebruiken. Er is, met onderscheidingen, omdat er verschil in zwaarte is tussen verschillende middelen van geweld, nogal wat voor nodig om geweld, dan wel bepaalde middelen van geweld of een bepaald gebruik van dat middel te rechtvaardigen. Deze rechtvaardiging dient ons inziens altijd getoonzet te zijn in de termen van vrede en gerechtigheid. Dit betekent dat de gewetensbezwaren van werknemers van de overheid, voorzover die hier aan de orde komen, altijd een extra dimensie hebben, die bij werknemers in het particuliere bedrijfsleven pleegt te ontbreken; men heeft gewetensbezwaren tegen een taak, die de overheid nu juist noodzakelijk vindt terwille van vrede en gerechtigheid.

Wij zullen ons in dit hoofdstuk beperken tot deze gewetensbezwaren, die verband houden met (een bepaald gebruik van) geweld. Dit laat onverlet, dat er ook andere ambtenaren zijn die tegen andere ambtelijke verplichtingen gewetensbezwaren kunnen hebben. Ten aanzien van hen kan ons inziens hetzelfde gezegd worden als ten aanzien van gewetensbezwaarden in particulier bedrijfsleven en instellingen. Wij volstaan derhalve wat dit betreft met een verwijzing naar het volgende hoofdstuk en de opmerking, dat van de overheid – behoedster van gerechtigheid – als werkgever in ieder geval op dit punt (en niet enkel op het punt van de salarissen) een voorbeeldfunctie en een trendsetkend beleid verwacht mag worden.

Zowel bij werknemers werkzaam bij de overheid, als bij werknemers in het bedrijfsleven, is er doorgaans de mogelijkheid zich aan de verplichting, waartegen de gewetensbezwaren zich richten, te onttrekken door ontslag. Wij hebben reeds gezegd dat wij dit de laatste mogelijkheid vinden. Op de consequenties van een eventueel ontslag gaan wij in als wij spreken over gewetensbezwaren van werknemers in het bedrijfsleven. In het nu volgende spreken wij alleen over de mogelijkheid tot erkenning van gewetensbezwaren binnen het kader van het dienstverband.

Ten aanzien van militairen merken wij alleen op, dat ons inziens ook voor hen een beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst open staat. Artikel 3 van die wet bepaalt, dat onder meer de militair dat beroep kan doen, terwijl in artikel 1 de militair

gedefinieerd wordt als: hij, die behoort tot de krijgsmacht, ook gedurende de tijd dat hij niet in werkelijke dienst is. Artikel 9 lid 3 bepaalt, dat de militair wiens bezwaren erkend zijn en die derhalve onder alle omstandigheden vrijgesteld is van de krijgsmacht, zo spoedig mogelijk uit de militaire dienst ontslagen wordt. Volledigheidshalve noemen wij deze mogelijkheid, maar wij spreken verder nu slechts over militairen, die van deze mogelijkheid geen gebruik wensen te maken, misschien omdat zij niet voldoen aan het vereiste dat zij gewetensbezwaren hebben tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst.

Wij willen nog één algemene opmerking maken:

Ook hier is niet aan de orde of de overheid de taak, waar de gewetensbezwaren zich tegen richten, mag of zelfs moet verrichten. Wij spreken slechts over rechtmatige opdrachten. Voorzover wij de mogelijkheid willen openen dat een individuele gewetensbezwaarde van de betreffende plicht wordt ontheven, laat dat onverlet dat die taak wel uitgevoerd dient te worden. Ook hier staat niet de verlangde prestatie ter discussie, maar alleen de uitvoering daarvan door de gewetensbezwaarde.

6.2. Militairen

'Reeds vanaf de invoering van kernwapens is er in de Nederlandse samenleving discussie geweest over de aanvaardbaarheid van deze militaire middelen.

- In de diverse politieke stromingen in Nederland zijn atoompacifisten nooit afwezig geweest.
- Vanuit de polemologie is bij voortduring indringende kritiek geleverd op de juistheid, effectiviteit en aanvaardbaarheid van afschrikking door middel van kernwapens.
- De kerken hebben reeds vaker gewezen op de ethische ontoelaatbaarheid van het gebruik van deze massavernietigingswapens.'

Aldus schrijft de Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht in zijn oktober 1981 gedateerde rapport 'De Militair en het Kernwapen' (blz. 7). Het zal duidelijk zijn, dat genoemde discussie aan militairen niet voorbij is gegaan. Wij vinden in de huidige krijgsmacht de meningen terug, die ook verder in de samenleving te vinden zijn. Sommigen wijzen ieder gebruik (inclusief bewaking) van kernwapens onvoorwaardelijk af, anderen zijn van mening dat in de huidige internationale situatie bezit van kernwapens noodzakelijk is en dat onder omstandigheden deze wapens ook gebruikt zouden mogen worden. Daartussenin vindt men standpunten van degenen die bezit van kernwapens accepteren, maar in feite ieder gebruik afwijzen en van degenen, die ieder eerste gebruik afwijzen, terwijl weer anderen zodanig worstelen met de ontstellende dilemma's waar het kernwapenvraagstuk ons voor plaatst, dat zij nog niet in staat zijn geweest hun eigen positie voor zichzelf duidelijk te maken. Wij wijzen, zoals hieruit mag blijken, iedere versimpeling volgens welke er slechts twee soorten militairen zouden bestaan - zij die kernwapens aanvaarden en zij die kernwapens verwerpen - als vertekening van de werkelijkheid van de hand.

Maar er zijn militairen die kernwapens verwerpen en dat kan leiden tot gewetensbezwaren tegen individuele taken die naar hun oordeel meer in het bijzonder met

kernwapens te maken hebben. Het is mogelijk, dat iemand er gewetensbezwaren tegen heeft kernwapens te bewaken ('SITE-wacht'). Men kan ook gewetensbezwaren hebben tegen oefeningen die met het eventueel gebruik van deze wapens te maken hebben. Hiernaast is denkbaar, dat men geen gewetensbezwaar heeft tegen enige opdracht die men nu, in vredestijd, moet verrichten, maar dat men zich realiseert dat men, mocht het zover komen, in oorlogstijd onmogelijk mee kan werken aan de daadwerkelijke inzet van een kernwapen, om des gewetens wil.

Wij herinneren aan het onder 3.2. opgemerkte over het eventueel voorkómen van gewetensbezwaren. Toegespitst op het huidige probleem: de vrijwillig dienende dient in een zo vroeg mogelijk stadium geïnformeerd te worden over de hem op te dragen taken. Reeds bij werving en aanneming dient aandacht geschonken te worden aan de kernwapenproblematiek. In de opleidingsinstituten dient een klimaat van open en eerlijke discussie bevorderd te worden. Ook overigens dient er ruimte te zijn voor een dergelijke discussie.

Hiermee verdraagt zich niet, althans niet zonder meer, dat degene die aankondigt onoverkomelijke bezwaren, wellicht zelfs gewetensbezwaren te hebben tegen bepaalde individuele taken, met ontslag bedreigd wordt, dan wel zich een meer of minder milde vorm van sociale uitstoting moet laten welgevalen.

Wij willen er voorts op wijzen, dat van vrijwillig dienenden weliswaar kan worden verwacht, dat zij bij indiensttreding op de hoogte zijn van de mogelijkheid van inzet van kernwapens, maar dat dit gezien de doorgaans jeugdige leeftijd van betrokkenen, de heersende (jeugd)werkloosheid en de ontwikkelingen in het maatschappelijk denken, niet als excuus mag worden gebruikt om een zich later wijzigend oordeel als buiten de orde te beschouwen. Gewetens staan bovendien niet voor eens en voor altijd vast, maar kunnen een ontwikkeling ondergaan.

Ook in de krijgsmacht mag het kernwapen geen taboe zijn. Wanneer de Nederlandse samenleving, zoals die zich in onze wetgevende organen uit, van mening is dat het momenteel een noodzakelijke en geoorloofde zaak is over kernwapens te beschikken en bereid is die wapens eventueel te gebruiken, dan is er geen reden zich daarvoor te schamen en behoeft men een eerlijke discussie daarover niet uit de weg te gaan. Men dient dan de argumenten, die voor dit standpunt pleiten, met alle overtuigingskracht die zij bezitten op tafel te leggen, juist ook binnen de krijgsmacht, en men behoeft niet bang te zijn voor de tegen-argumenten. Het uit de weg gaan van een dergelijke discussie suggereert, dat het toch eigenlijk om een ongeoorloofde zaak gaat. Als wij zulks uiteindelijk inderdaad met elkaar zouden vinden, dienen wij daar ten spoedigste politieke consequenties uit te trekken, maar zo niet dan moeten wij niet onnodig gewetensbezwaren oproepen.

Het is bovendien van het grootste belang, zowel voor de betrokken individuen als voor het functioneren van de krijgsmacht, dat gewetensbezwaren tijdig worden onderkend. Wanneer het onverhoopt tot daadwerkelijke inzet van kernwapens mocht komen, is het vermoedelijk te laat om nog met gewetensbezwaren daartegen te komen. In die situatie zal de feitelijke mogelijkheid van erkenning nagenoeg afwezig zijn, terwijl ook de wil om met gewetensbezwaren rekening te houden in een situatie, waarin men reeds tot de daadwerkelijke inzet van kernwapens bereid is, wellicht niet erg groot zal zijn. Voorts is het voor de efficiëntie van de krijgsmacht uiteraard nogal bezwaarlijk als men, wanneer het tot vechten komt, plotsklaps met militairen geconfronteerd wordt die

weigeren mee te vechten. Ook hierom is van groot belang, dat men van tevoren weet wat er aan de hand is en niet pas in de gevechtssituatie merkt dat het zó anders is dan men zich had voorgesteld, dat men in geweten niet mee kan doen.

Er is nog een andere reden om zich tijdig en grondig te bezinnen op eventuele gewetensbezwaren: men dient zich te realiseren welke consequenties men aan die bezwaren dient te verbinden. 'Wie meent de taak van de krijgsmacht niet volledig te kunnen aanvaarden, dient zich ernstig te beraden op de daaruit te trekken consequenties', schreef de toenmalige minister van Defensie De Geus in zijn brief van 14 oktober 1980 over personeelsbeleid en kernbewapening. Waarom?

Het is één zaak om gewetensbezwaren te hebben tegen taken die meer direct verband houden met kernwapens. Het is een andere zaak of verdere dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht zich met deze gewetensbezwaren verdraagt. Ook dit laatste probleem zal voor betrokkene vooral acuut kunnen worden wanneer kernwapens onverhoopt daadwerkelijk gebruikt dreigen te worden. Maar dan zal het, als gezegd, veelal te laat zijn. Daarom dient men zich vooraf te bezinnen op de vraag of de gewetensbezwaren, die men tegen kerntaken heeft, zich verdragen met medewerking binnen een krijgsmacht die kernwapens kan gebruiken.

Wij menen de betreffende gewetensbezwaarden een indringende vraag te mogen stellen: verdraagt het zich met de gewetensbezwaren tegen kernwapens wanneer men met een collega ruilt, zodat men zelf geen werkzaamheden in directe relatie met kernwapens meer vervult, maar door de taken van de collega over te nemen deze laatste vrijmaakt voor het verrichten van de genoemde werkzaamheden? Geeft men, door te blijven meewerken binnen de krijgsmacht, niet, zij het wat minder direct, medewerking aan het eventueel gebruik van kernwapens? Kan men met gewetensbezwaren tegen kernwapens werkelijk zonder gewetensbezwaren blijven deelnemen aan de krijgsmacht?

Een bevestigend antwoord op deze laatste vraag is uiteindelijk niet eenvoudig verdedigbaar. De kernwapens zijn zodanig geïntegreerd in de Nederlandse krijgsmacht en in de strategie van de NAVO is de verdediging zodanig afhankelijk van kernwapens, dat iedere medewerking aan de Nederlandse krijgsmacht, in welke positie dan ook, tevens bijdraagt aan de kernwapentaken, die deze krijgsmacht momenteel heeft. De vraag kan gesteld worden, of degene, die meent dat hij, door meer directe betrokkenheid met het kernwapen te vermijden, in de Nederlandse krijgsmacht kan blijven zonder mede te werken aan de kernwapentaken, geen struisvogelpolitiek bedrijft.

In vredetijd kan het probleem nog wat versluierd zijn, omdat men hoopt en wellicht verwacht, dat de afschrikkende werking van kernwapens effectief zal zijn. In oorlogstijd wordt het in al zijn gruwelijkheid manifest.

Er is hier verschil met de boven besproken gewetensbezwaren tegen 'defensiebelasting'. Deze laatste gewetensbezwaren kunnen, als de hier besproken gewetensbezwaren, niet gebruikt worden om af te dwingen dat het beleid veranderd wordt. Maar van de gewetensbezwaarde tegen 'defensiebelasting' wordt in onze voorstellen geen eigen handelen ter ondersteuning van dat gewraakte beleid meer gevraagd. De kernwapenbezwaarden echter blijven, door deel te blijven uitmaken van de krijgsmacht, aan het door hen gewraakte beleid hun medewerking verlenen.

Intussen, óns antwoord op de gestelde vraag behoeft niet het antwoord van alle

gewetensbezwaarden te zijn. Alleen zij zélf kunnen bepalen waartegen hun gewetensbezwaren zich precies richten. Het is mogelijk dat zij zich in geweten verplicht voelen mee te blijven werken aan de krijgsmacht, ook als zij zich de consequentie realiseren, dat zij in oorlogstijd dan mogelijk feitelijk medewerking aan het daadwerkelijk gebruik van kernwapens moeten geven, alhoewel die medewerking wellicht minder direct zal zijn. Moeilijk aanvaardbaar is in principe, dat men pas als puntje bij paaltje komt de ons inziens voor de hand liggende consequenties trekt. Maar is wel aanvaardbaar, dat men meent die niet te moeten trekken? Kunnen militairen met gewetensbezwaren tegen kernwapens gehandhaafd blijven?

De reeds geciteerde brief van de toenmalige minister van Defensie De Geus geeft op deze vraag een ondubbelzinnig ontkennend antwoord:

'Als de militair geen beroep wenst te doen op de wet (de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst) of zijn gewetensbezwaren niet worden erkend, dan wel hem geen ontslag op verzoek wordt verleend, dient hij de opgedragen taken, ook die welke verband houden met kernbewapening, uit te voeren .....

Met twee soorten personeel, namelijk met mensen op wie wel en op wie niet onder alle omstandigheden kan worden gerekend, kan de krijgsmacht zijn opdracht niet vervullen en kan geen verantwoord personeelsbeleid worden gevoerd. De operationele gereedheid is immers mede afhankelijk van de algemene inzetbaarheid van het totale militaire personeel.'

Wel accepteert de minister, dat in de praktijk in individuele gevallen aan bepaalde gewetensbezwaren tegemoet gekomen kan worden. Maar een recht kan daaraan niet worden ontleend: 'Het algemene belang van een krijgsmacht die op zijn taak berekend is en die als zodanig geloofwaardig moet zijn, blijft doorslaggevend'.

Ook wij zijn van mening dat een eventuele erkenning van gewetensbezwaren tegen kernwapens geen afbreuk mag doen aan de geloofwaardigheid en operationele gereedheid van de krijgsmacht. Dit is de consequentie van ons standpunt, dat weliswaar gewetensbezwaarden beleid ter discussie kunnen stellen, maar dat bij de erkenning van gewetensbezwaren dat beleid als zodanig niet ter discussie staat, maar alleen de medewerking aan de uitvoering daarvan door de gewetensbezwaarden.

Wij vragen ons echter af of in de brief van minister De Geus niet al te gemakkelijk ervan uitgegaan is, dat deze geloofwaardigheid en operationele gereedheid inderdaad op het spel staan. Wanneer geschreven wordt, dat met twee soorten personeel de krijgsmacht zijn opdracht niet kan vervullen, willen wij opmerken dat de krijgsmacht momenteel, zonder dat dit klaarblijkelijk een goede taakvervulling in de weg staat, reeds veel meer soorten personeel kent. Er zijn sociale en medische indicaties, op grond waarvan ook thans niet iedere militair voor elke taak inzetbaar is. Wij willen niet stellen, dat hieruit volgt dat ook een 'ethische indicatie' acceptabel is, maar wel dat de stelling dat zo'n ethische indicatie in verband met de geloofwaardigheid en operationele gereedheid van de krijgsmacht niet acceptabel is, enige nadere toelichting zou behoeven.

Wij wijzen er voorts op, dat er onderdelen van de krijgsmacht zijn (mobiele colonnes, geneeskundige troepen) die, in de opvatting van betrokkenen, minder direct met kernwapens te maken hebben, terwijl ook de ene functie als minder 'kernwapengevoelig' dan de andere ervaren kan worden. Het zou aangetoond moeten worden waarom voor gewetensbezwaren tegen kernwapens, alles afwegende, geen oplossing gevonden kan worden.

Een ander bezwaar is dat, zoals de krijgsgeschiedenis leert, zich in oorlogstijd altijd onvoorziene situaties voordoen, waardoor kernwapenbezwaarden toch geconfronteerd worden met een situatie waarin actief deelnemen onvermijdelijk is. Mag je dat als organisatie iemand aandoen? Hieraan verwant is de gedachte, dat door erkenning van gewetensbezwaren tegen kernwapens de onlosmakelijke medeverantwoordelijkheid van de kernwapenbezwaarden voor deze kernwapens wordt verdoezeld.

Hoewel wij de indringendheid van deze argumenten onderschrijven en menen dat die in een gesprek met betrokkenen ook stellig aan de orde moeten komen, zijn wij toch van oordeel, dat het hier gaat om zaken waarover uiteindelijk de gewetensbezwaarden moeten beslissen. Zij moeten inschatten of het risico, dat zij in oorlogstijd lopen betreffende een dan onvermijdelijke deelname aan, dan wel medeverantwoordelijkheid voor het gebruik van kernwapens zodanig is, dat hun gewetensbezwaren leiden moeten tot gewetensbezwaren tegen verdere persoonlijke vervulling van de militaire dienst.

Een wettelijke voorziening zou kunnen aanknopen bij de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. Betrokkene zou een (zo mogelijk gemotiveerd) rekest moeten indienen, waarna toetsing dient plaats te vinden. In dit verband kan men denken aan de huidige commissie van advies inzake gewetensbezwaren militaire dienst. Bij erkenning krijgt betrokkene een functie, die hij als 'kernwapenvrij' beschouwt, waarbij rechtspositie en carrière-perspectief niet méér geschaad worden dan strikt onvermijdelijk is. Mocht in individuele gevallen een noodzakelijke overplaatsing in redelijkheid niet mogelijk zijn, omdat het belang van betrokkene om in dienst te blijven niet opweegt tegen de daaraan verbonden organisatorische bezwaren, dan rest slechts de mogelijkheid van ontslag. Een dergelijk ontslag zou ons inziens in het algemeen als onvrijwillig moeten worden aangemerkt, aangezien de gewetensbezwaren voor betrokkene dwingend zijn en het de minister niet mogelijk is hem een andere functie te geven. (Men vergelijk wat wij over de kwestie van de vrijwilligheid dan wel onvrijwilligheid van het ontslag ten aanzien van werknemers in het particuliere bedrijfsleven onder 7.3. opmerken; het daar opgemerkte is ook hier van toepassing.)

In het bovenstaande hebben wij slechts gesproken over vrijwillig dienenden, niet over dienstplichtigen. Veel van het gezegde geldt ook voor deze laatsten.

Met name de SITE-wachten zijn in dit verband de laatste jaren in discussie geweest. Het gaat hierbij veelal om voor de dienstplichtigen incidentele werkzaamheden, zodat erkenning binnen het kader van de militaire dienstplicht niet onmogelijk lijkt.

Al met al kunnen wij vooralsnog niet uitgaan van de onmogelijkheid om gewetensbezwaren tegen kernwapens te erkennen onder handhaving van de dienst in de krijgsmacht.

Mocht inderdaad die onmogelijkheid niet blijken, dan is een wettelijke voorziening hier op zijn plaats. Weliswaar is het in veel gevallen, naar wij vermoeden (en naar de brief van minister De Geus ook suggereert¹), mogelijk om ook zonder wettelijke voorziening een oplossing te treffen, maar de gewetensbezwaarden blijven dan te zeer afhankelijk van de goede wil van hun superieuren en de mogelijkheden waarover deze beschikken dan wel menen te beschikken.

¹ Vgl. Tweede Kamer, mondeling overleg met minister Scholten. 22 mei 1980. 15.800 hoofdstuk X, nr. 35.

6.3. Politie

De politie heeft tot taak in ondergeschiktheid aan het bevoegd gezag en in overeenstemming met de geldende rechtsregelen te zorgen voor de daadwerkelijke handhaving van de rechtsorde en het verlenen van hulp aan hen, die deze behoeven. Aldus bepaalt artikel 28 van de Politiewet. Wie tegen deze doelstelling, of onderdelen daarvan, gewetensbezwaren heeft kan onmogelijk als politie-ambtenaar functioneren. Wanneer zo iemand politie-ambtenaar is, dient hij ontslag te vragen.

In de praktijk doet het probleem van politie-ambtenaren die gewetensbezwaren hebben tegen deze taak van de politie zich echter, voorzover ons bekend, niet voor. Wel komt het voor, naar onze informatie ook slechts op beperkte schaal, dat men zegt gewetensbezwaren te hebben tegen het gebruik van bepaalde middelen, dan wel een bepaald gebruik van die middelen, of tegen een concrete opdracht die men krijgt. Deze gewetensbezwaren kunnen ontstaan doordat de organisatie verandert (bijvoorbeeld gaat beschikken over een voordien niet aanwezig middel), of omdat het betrokken individu verandert. Voorbeelden zijn gewetensbezwaren tegen een optreden in de mobiele eenheid, optreden bij demonstraties inzake kernafval, Dodewaard etc. Wij stellen weer de vraag aan de orde of deze bezwaren, met handhaving van het dienstverband, erkend behoren te worden, dan wel of aan een dergelijke erkenning overwegende bezwaren verbonden zijn.

Allereerst is ook hier voorkomen beter dan genezen. Wat voor vrijwillig dienende militairen geldt, geldt ook voor politie-ambtenaren. Goed werkoverleg over te nemen maatregelen, over de daarbij te hanteren middelen en methoden en de in een concrete situatie na te streven doeleinden, is daarvoor een eerste vereiste. Een goede voorbereiding en begeleiding van de politie-ambtenaren kan het risico van eventuele ontsporingen verminderen en ook aldus gewetensbezwaren tegen acties waarbij dergelijke ontsporingen te vrezen zijn voorkomen.

Vervolgens wijzen wij erop, dat de uitvoering van de politietaak en de betrouwbaarheid van het politie-apparaat bij de vraag of de gewetensbezwaren erkend moeten worden niet ter discussie staan. Voorop staat voor ons (cf. 2.5.4.), dat erkenning van gewetensbezwaren op deze zaken geen inbreuk mag maken. In een nota van de Centrale Politie Surveillance Commissie van september 1981 staat te lezen:

'De samenleving kan van de – min of meer geobjectiveerde – normen van de politie-organisatie uitgaan, hetgeen bepaaldelijk bijdraagt tot overzichtelijkheid en rechtszekerheid in de samenleving. Gedrag op basis van – onbekende – persoonlijke normen is echter onvoorspelbaar ..... Dan weer zal dit en vervolgens weer een ander individueel bepaald gewetensbezwaar het handelen – of nalaten! – van de politie bepalen en wordt zij zodoende een onzekere factor in de samenleving. Dit moet als zeer ongewenst worden aangemerkt'.

Dit laatste is ons inziens nogal vanzelfsprekend. Maar wij merken op, dat hier in zoverre sprake lijkt van een misverstand, dat een directe relatie gelegd wordt tussen ruimte voor individuele gewetensbezwaren en het verricht worden door het apparaat van de opgelegde plicht. Door individuen van een bepaalde plicht te ontheffen wordt niet als vanzelfsprekend die plicht niet meer door de politie vervuld. Wat ons betreft zou nader aangetoond dienen te worden, dat erkenning van individuele gewetensbezwaren genoemde feitelijke consequenties heeft.

Het is ook onjuist gedrag op grond van een gewetensbezwaar gelijk te stellen aan gedrag op basis van onbekende persoonlijke normen. Niet ieder bezwaar is een gewetensbezwaar (cf. 2.5.8.); het gaat bij gewetensbezwaren om voor het individu bindende normen, voortkomend uit zijn geweten.

Vandaar dat bij erkenning van deze gewetensbezwaren ook niet aan de orde is of de individuele politie-ambtenaar zelf mag gaan uitmaken waar en wanneer en op welke wijze hij zal optreden. Erkenning van gewetensbezwaren geeft geen vrijbrief dienststopdrachten te weigeren. Erkenning betekent alleen dat men iemand, die door een bepaalde dienststopdracht in gewetensnood komt, niet probeert te dwingen in strijd met zijn geweten te handelen.

Een mogelijk bezwaar, dat men tegen erkenning kan aanvoeren, is dat de samenleving wellicht wat gemakkelijker de individuele politie-agenten op de handelingen die zij in opdracht verrichten, kan aanspreken. Wij menen, dat dit gevaar inderdaad aanwezig is, maar wijzen erop dat wanneer een individu geen gewetensbezwaren heeft tegen een bepaalde handeling, dit niet betekent dat hij het met die handeling altijd eens zou zijn. Als echter de burgers de individuele agent er op aanspreken, dat hij 'zich voor dergelijke zaken laat gebruiken', menen wij dat dit ook momenteel al bestaande risico door erkenning van gewetensbezwaren niet in die mate toeneemt, dat zulks een niet-erkenning zou mogen rechtvaardigen. Dit nog afgezien van de vraag of in een dergelijke situatie inderdaad vrede en gerechtigheid op het spel staan.

Erkenning van gewetensbezwaren kan ook spanningen oproepen binnen de politiekorpsen. De taken, waartegen de gewetensbezwaren zich richten bij erkenning van de gewetensbezwaren, zullen immers door collega's overgenomen moeten worden. Die kunnen dan het idee krijgen, dat sommige gewetensbezwaarde collega's hun handen ten koste van anderen schoon willen houden. Goede begeleiding en voorlichting lijkt in dit verband wezenlijk. Daarbij dient ook duidelijk te worden, dat gewetensbezwaarden niet schijnheilig mogen zijn: wat voor hen zelf verkeerd is, is in hun opvatting ook voor anderen verkeerd. Dit laat onverlet, dat zij anderen in hun andere opvatting behoren te respecteren.

Maar de gewetensbezwaarden hopen niet, dat anderen werk overnemen waartegen zij gewetensbezwaren hebben; zij hopen dat dat werk niet verricht wordt. Zij hebben echter vervolgens te accepteren, dat niet zij, gewetensbezwaren of niet, te bepalen hebben wat gedaan moet worden; voorts dat hun gewetensbezwaren zich slechts richten op eigen handelen; en tenslotte dat, wanneer met die gewetensbezwaren rekening wordt gehouden, zodat zijzelf van hun verplichting worden ontheven, dit als consequentie heeft dat anderen handelingen verrichten waartegen zij bezwaren, maar uit de aard der zaak geen gewetensbezwaren hebben.

Schone handen zijn ook in deze zin niet aan de orde, dat de gewetensbezwaarde de betreffende opdracht weigert, omdat hij daartoe in geweten gedwongen wordt.

Wij concluderen dat wij geen doorslaggevende redenen kunnen vinden om in het algemeen afwijzend te oordelen over de erkenbaarheid van gewetensbezwaren van politie-ambtenaren.

Wij willen echter hierbij aantekenen, dat een dergelijke erkenning feitelijke problemen met zich mee kan brengen. Met name in kleine korpsen zal het wellicht niet altijd mogelijk zijn vervangend werk voor de gewetensbezwaarde te vinden en de taak van de

gewetensbezwaarde voorzover nodig door een ander te laten overnemen.

Wanneer in een concrete situatie duidelijk is dat hier onmogelijkheden spelen, menen wij dat, mede in verband met de voor vrede en gerechtigheid essentiële taak van de politie, erkenning niet mogelijk is. In dat geval rest de gewetensbezwaarde politieambtenaar slechts ontslag, althans uit het betreffende korps. Of plaatsing in een ander korps dan mogelijk is laat zich moeilijk in het algemeen beantwoorden.

Hoe is een en ander te regelen? Wij menen, dat in eerste en in de meeste gevallen ook laatste instantie, verstandig overleg met de betrokken korpsleiding tot een oplossing zal kunnen leiden. Als het goed is gaat de korpsleiding daarbij een discussie over het onderliggende probleem niet uit de weg. Het is immers mogelijk, dat de gewetensbezwaarde bij nader inzien gelijk heeft met zijn argumenten tegen de gewraakte opdracht en het is niet verboden dat de korpsleiding opdrachten herroept of verandert. Maar de beslissing daarover moet uiteraard aan de bevoegde instanties overgelaten worden. Blijft men bij het gevoerde beleid en blijft de gewetensbezwaarde bij zijn gewetensbezwaren, dan moet in het overleg worden bezien of aan die bezwaren tegemoet gekomen kan worden. Uiteraard blijft het mogelijk, dat het ook op dit laatste punt niet lukt een oplossing te vinden of dat de verhoudingen in het betreffende korps onvoldoende open zijn om vruchtbaar overleg, als hier voorgesteld, te doen plaatsvinden. Voorkomen dient ook te worden, dat in de hiërarchische relaties de gewetensbezwaarden onder te grote druk komen te staan. Er blijft derhalve ons inziens behoefte aan een aanvullende voorziening.

Men zou zich kunnen voorstellen, dat bepaalde vertrouwenspersonen aangewezen worden tot wie de gewetensbezwaarden zich, al dan niet na voorafgaand overleg binnen het korps, zouden kunnen wenden. Deze vertrouwenspersonen zouden in eerste instantie dienen na te gaan of het werkelijk om gewetensbezwaren gaat en, als dat het geval is, de korpsleiding en de gewetensbezwaarde terzake kunnen adviseren. Wij verwijzen in dit verband voorts naar hetgeen wij onder 7.3. ten aanzien van werknemers in het particuliere bedrijfsleven en instellingen zullen opmerken.

Wij wijzen er tenslotte op, dat de gewetensbezwaren zich in principe zowel tegen het gebruik van bepaalde middelen of een bepaald gebruik van een middel kunnen richten – in welk geval de gewetensbezwaarde bezwaren heeft tegen een hele reeks (mogelijke) opdrachten waarbij hij dat middel (op een bepaalde manier) zou moeten gebruiken – als tegen een concrete opdracht in een concreet geval. Het is ook bij dit laatste van het grootste belang na te gaan welke motieven de gewetensbezwaarde aanvoert. Wie zegt niet te willen optreden bij een bepaalde demonstratie omdat hij het met het doel van de demonstratie eens is, vergeet dat het bij het politie-optreden gaat om het handhaven van de openbare orde en niet om de onderdrukking van een bepaalde mening. Wie weigert de openbare orde te handhaven tegen demonstranten met wier politieke doel hij het eens is, maakt in feite bezwaar tegen de centrale doelstelling van de politie. Richtten de bezwaren zich daartegen dan rest, zoals eerder gezegd, ons inziens in feite slechts ontslag.

Ook ten aanzien van politie-ambtenaren is erkenning van gewetensbezwaren – voorzover die zich niet richten tegen de politietoon als zodanig – mogelijk. Het verdient overweging vertrouwenspersonen aan te wijzen tot wie de gewetensbezwaarden zich eventueel kunnen wenden.

HOOFDSTUK 7

ANDERE GEWETENSBEZWAREN, WAARONDER MET NAME GEWETENSBEZWAREN VAN WERKNEMERS IN HET PARTICULIERE BEDRIJFSLEVEN EN INSTELLINGEN.

7.1. Algemeen

Wij willen ons, wanneer wij het terrein van de gewetensbezwaren tegen van overheidswege opgelegde verplichtingen verlaten, met name richten op gewetensbezwaren in het (semi-)particuliere bedrijfsleven, omdat naar onze indruk daar verder het meest duidelijk gezagsverhoudingen bestaan, waaruit plichten voor een individu kunnen voortkomen, waartegen zijn geweten zich richt. Maar wij verhele niet, dat ook in andere samenlevingsverbanden gewetensbezwaren kunnen ontstaan.

Studenten kunnen bijvoorbeeld gewetensbezwaren hebben tegen in het kader van hun studie verplichte proeven met dieren. Ons inziens is dan niet de noodzakelijke consequentie, dat zij de studie dienen te staken. Er dient gezocht te worden naar mogelijkheden om zonder dierproeven toch de studie op adequate wijze te kunnen voortzetten. Wij gaan nu echter aan dergelijke problemen voorbij en concentreren ons op gewetensbezwaren, die in de arbeidsverhoudingen kunnen ontstaan.

Dergelijke gewetensbezwaren zijn er vele en veelsoortige. Wij noemen enkele voorbeelden. Mensen die bij banken werken kunnen er gewetensbezwaaar tegen hebben mee te werken aan kredieten aan landen die mensenrechten schenden of aan de verzekering van bepaalde voorwerpen (bijvoorbeeld bont). Ook in andere bedrijfstakken kunnen gewetensbezwaren bestaan, welke samenhangen met contacten met bepaalde regimes. Men kan in de landbouw gewetensbezwaren hebben tegen het werken met agressieve chemische middelen. Een chauffeur kan gewetensbezwaren hebben tegen vervoer van gevaarlijke stoffen of oorlogsmateriaal. Werknemers in de grafische industrie kunnen gewetensbezwaren hebben tegen het drukken van pornografische of racistische literatuur. In de gezondheidszorg kan het gaan om een gevraagde medewerking aan abortus, euthanasie of sterilisatie. Enz., enz.

Onze algemene benadering van deze problematiek zal na het voorgaande duidelijk zijn: ook deze gewetensbezwaren, als het gewetensbezwaren zijn, dienen zo enigszins mogelijk erkend te worden. Daarmee bedoelen we ook hier erkenning (dus vrijstelling van de betreffende verplichting) binnen de organisatie, met behoud van het dienstverband. Voorzover een andere betrekking voor betrokkene beschikbaar is, is het vragen van ontslag uit het oogpunt van rechtspositie wellicht niet zo'n probleem, maar in andere gevallen komt een ontslagaanvraag doorgaans neer op vrijwillige werkloosheid. Er is derhalve vanuit de omstandigheden een sterke druk op de werknemer om dat ontslag niet aan te vragen, hetgeen hem tot op zekere hoogte dwingt zich aan te passen aan het bedrijf waar hij werkt. Indien hij dit onvoldoende doet en weigert aan hem gegeven opdrachten te voldoen, is dit in principe werkweigering, hetgeen voor de

werkgever reden kan zijn betrokkene te ontslaan.

Deze zal, omdat het ontslag dan aan hem zelf te wijten is, eveneens volgens de huidige gang van zaken in het algemeen als vrijwillig werkloos worden beschouwd.

Maar ook als, zoals wij menen, een dergelijk ontslag in gevallen waarin de werkweigering berust op gewetensbezwaren niet altijd als vrijwillig beschouwd moet worden, blijft het een ontslag met dreigende werkloosheid.

Er ligt dus, wanneer ontslag in welke vorm dan ook de consequentie van het volgen van het geweten zou zijn, een nogal sterke druk op de betrokkene om tegen zijn geweten in te handelen.

Wij kunnen stellen dat, aangezien een gewetensbezwaar naar zijn aard een onoverkomelijk bezwaar is, de bereidheid zich een dergelijk ontslag te laten welgevallen een toets is voor de ernst van het bezwaar (vgl. 2.5.8.). Maar dat betekent niet, dat het aanbeveling zou verdienen oprechte gewetensbezwaarden op deze manier te 'straffen' voor hun gewetensovertuiging. Voorts kan ook werkloosheid de persoonlijkheid aantastende consequenties hebben en is het derhalve op zijn minst de vraag of dreiging van ontslag niet een principieel ongerechtvaardigd dwangmiddel is (vergelijk wat wij opmerkten met betrekking tot de onoverkomelijkheid van de gewetensbezwaren tegen militaire dienst).

Het is van belang, dat bij gewetensbezwaren van werknemers vooral naar oplossingen wordt gezocht waarbij het dienstverband gehandhaafd blijft. Ook voor de werkgever is het van belang, dat hij een voor een werknemer juiste plaats in zijn bedrijf vindt.

7.2. Streven naar handhaven dienstverband

Het handhaven van het dienstverband hangt van diverse omstandigheden af. Wij noemen: de inhoud van de gewetensbezwaren, de manier waarop de gewetensbezwaarden zelf zich opstellen en de omstandigheden van het bedrijf.

Allereerst de inhoud van de gewetensbezwaren. Het is mogelijk, dat men bezwaren heeft tegen aard en/of doelstelling van de arbeidsorganisatie. Deze bezwaren kunnen dan leiden tot gewetensbezwaren tegen welke functie dan ook die men binnen die arbeidsorganisatie zou kunnen vervullen. Het is dan niet mogelijk betrokkene binnen die arbeidsorganisatie een andere functie aan te bieden, waarin hij niet in strijd met zijn geweten zou moeten handelen, zodat slechts ontslag rest.

Anders ligt het wanneer men alleen gewetensbezwaren heeft tegen regelmatig terugkerende werkzaamheden of tegen concrete incidentele werkzaamheden. In deze gevallen lijkt het in theorie, alhoewel misschien niet altijd in de praktijk, mogelijk betrokkene een functie te geven waarin hij niet tot de regelmatig terugkerende werkzaamheden waartegen zijn bezwaren zich richten verplicht wordt, dan wel betrokkene in het incidentele geval van zijn verplichting te ontheffen. Dit hangt echter ook af van de manier waarop de gewetensbezwaarde zichzelf opstelt, schreven wij.

De gewetensbezwaarde zelf zal uiteraard menen, dat iedereen dezelfde gewetensbezwaren zou behoren te hebben: wat hij zelf niet mag doen mag, volgens zijn overtuiging, ook een ander niet doen. Maar hij dient – zoals wij ook ten aanzien van gewetensbezwaarde politie-ambtenaren reeds schreven – de anderen in hun andere

opvatting te respecteren. Wie dat niet doet verstoort de verhouding met collega's en maakt om die reden een blijvend functioneren binnen de arbeidsorganisatie moeilijker. Ook het zoeken van publiciteit of het geven van demonstratieve trekken aan de gewetensbezwaren kan een dergelijk effect hebben. Dit kan tot gevolg hebben, dat van de werkgever niet verlangd mag worden, dat hij de gewetensbezwaarde werknemer in de arbeidsorganisatie handhaaft. Ontslag is dan een indirect gevolg van de gewetensbezwaren: niet die gewetensbezwaren zelf, maar de deze bezwaren begeleidend houding van de gewetensbezwaarde kunnen tot ontslag leiden.

Tenslotte zijn er de omstandigheden in de arbeidsorganisatie (waaronder ook de omvang daarvan). Bij gewetensbezwaren tegen regelmatig terugkerende werkzaamheden is handhaving binnen de arbeidsorganisatie alleen mogelijk, indien binnen de arbeidsorganisatie andere functies beschikbaar zijn, waarvoor betrokkene in aanmerking komt en waarbinnen hij de taken waartegen zijn bezwaren zich richten niet hoeft te vervullen. Een verpleegster, die er gewetensbezwaren tegen heeft bij een abortus behulpzaam te zijn, kan bijvoorbeeld overgeplaatst worden naar een afdeling van het ziekenhuis waar abortus niet aan de orde is.

Anderzijds, wanneer iemand werkt op een scheepswerf waar vanaf een bepaald moment voor langere tijd alleen marineschepen worden gebouwd en hij er gewetensbezwaren tegen heeft bij te dragen aan het vervaardigen van dergelijke marineschepen, lijkt een overplaatsing geen oplossing te kunnen bieden. Uiteraard spelen hierbij ook de bekwaamheden van betrokkene een rol.

De inhoud van de gewetensbezwaren, de opstelling van de gewetensbezwaarden en de omstandigheden van het bedrijf kunnen het onmogelijk maken met erkenning van de gewetensbezwaren het dienstverband te handhaven.

7.3. Nadere regeling¹

Hoe zou een en ander te regelen zijn? Voorop staat, dat het in het algemeen verre de voorkeur verdient, dat de problemen in onderling overleg tussen leiding en werknemer worden opgelost. In eerste instantie zou daarbij, ervan uitgaande dat het om gewetensbezwaren gaat, onderzocht moeten worden of het mogelijk is dat de werknemer zijn plaats behoudt. Met name wanneer het gaat om gewetensbezwaren tegen concrete incidentele werkzaamheden, waarvan regelmatige herhaling niet te verwachten is, zal deze oplossing in aanmerking kunnen komen. Pas indien dit behoud van de plaats niet mogelijk blijkt, dient onderzocht te worden of overplaatsing binnen de arbeidsorganisatie in aanmerking komt.

Het spreekt vanzelf, dat de sfeer in het bedrijf dergelijke oplossingen in onderling overleg mogelijk dient te maken. Wij menen, dat met name een ondernemingsraad een taak zou kunnen hebben bij het zoeken naar een oplossing voor gewetensbezwaren binnen het bedrijf. Het is mogelijk dat dit de ondernemingsraad niet lukt of de sfeer aan de gestelde vereisten niet voldoet.

¹ Vgl. bij deze paragraaf: dr. W. de Kwaadsteniet, Trouw: 22, 23, 24, 25 september 1981 en *Discussienota gewetensbezwaren* van het CNV dd. 22 juni 1982.

Ook is het mogelijk, dat betrokkene, uit angst voor mogelijke gevolgen, niet met zijn problemen in zijn eigen onderneming voor de dag durft te komen. In dergelijke gevallen zouden de gewetensbezwaarden al iets geholpen zijn als er een procedure zou bestaan, welke voorziet in een instantie waartoe zij zich kunnen richten, welke instantie zou kunnen nagaan of er inderdaad van gewetensbezwaren sprake is en een oplossing zou kunnen voorstellen. Reeds het enkele bestaan van een dergelijke instantie zou een stimulans kunnen zijn voor het streven naar informele oplossingen binnen het bedrijf. Wij denken in dit verband aan een adviescommissie voor gewetensbezwaarden, bestaande uit werkgevers- en werknemersvertegenwoordigers van buiten de onderneming en één of meer onafhankelijke leden. Een dergelijke commissie zou bedrijfs-taksgewijs kunnen worden ingesteld.

Het is gewenst, dat een beroep op gewetensbezwaren bij deze commissie in eerste instantie vertrouwelijk geschiedt. Het in een te vroeg stadium bekend worden van een gewetensbezwaar kan nadelige gevolgen hebben. De betrokkene weet zelf wellicht ook nog niet goed wat het beste voor hem is. Het beroep op de commissie zou ons inziens behoorlijk met redenen omkleed moeten zijn.

De commissie hoort de gewetensbezwaarde – zonder dat de werkgever ervan behoeft te weten – en geeft hem advies. Dit advies kan inhouden, dat de commissie van oordeel is dat er geen sprake is van een gewetensbezwaar en betrokkene derhalve adviseert de betreffende werkzaamheden toch te verrichten. Als de commissie van oordeel is dat er wel sprake is van een gewetensbezwaar, kan zij behulpzaam zijn bij het zoeken naar een oplossing. Desgevraagd kan zij zich met de werkgever in verbinding stellen. Het optreden van de commissie dient bemiddelend, hulpverlenend en depolariserend te zijn (met polarisatie is niemand gebaat, zeker ook niet de gewetensbezwaarde werknemer). Hierbij past, dat zij haar diensten niet opdringt, maar slechts die diensten aanbiedt op verzoek van betrokkene.

Mocht het niet lukken om in overleg een oplossing te bereiken waarmee zowel werkgever als werknemer kan instemmen, dan geeft de commissie een gemotiveerd eindadvies. In dat eindadvies geeft zij gemotiveerd weer of er volgens haar sprake is van gewetensbezwaren en zo ja, welke oplossing volgens de commissie de meest juiste is, alle belangen afwegend; te weten: óf behoud van de plaats van de werknemer in de arbeidsorganisatie met ontheffing van de verplichting waartegen de gewetensbezwaren zich richten óf interne overplaatsing van de werknemer óf ontslag van de werknemer.

De commissie zal in het eindadvies op diverse factoren moeten letten zoals:

- is er bij indiensttreding voldoende informatie verschaft;
- zijn de werkzaamheden veranderd of is betrokkene veranderd;
- is ontslag onvermijdelijk wegens organisatorische onmogelijkheden dan wel wegens de houding van betrokkene.

Dergelijke factoren zullen ook mee dienen te spelen bij de vraag of een eventueel ontslag als vrijwillig dan wel onvrijwillig aangemerkt dient te worden. Het is niet aan de commissie hierover in haar advies een oordeel op te nemen; zulk een oordeel moet voorbehouden blijven aan de in eerste instantie tot een beslissing bevoegde sociale-verzekeringsinstanties. Maar wel kan de commissie gegevens aandragen, die voor de beslissing relevant zijn.

Wij zijn van mening, dat bij deze beslissing ervan uitgegaan dient te worden, dat men gewetensbezwaren tegen bepaalde opdrachten – welke gewetensbezwaren naar hun

aard dwingend en onoverkomelijk zijn – niet als berustend op een 'vrijwillig besluit' kan beschouwen. Maar veel hangt hier af van de concrete omstandigheden. Zo dient het ontslag naar onze mening in het algemeen als vrijwillig beschouwd te worden als niet zozeer de omstandigheden van het bedrijf, als wel de opstelling van gewetensbezwaarde handhaving onmogelijk maakt. Eveneens dient het als vrijwillig beschouwd te worden als betrokkene bij indiensttreding reeds wist, dat hij bepaalde taken zou moeten verrichten waartegen hij gewetensbezwaren had, dan wel dit behoorde te weten.

Mocht werkgever dan wel werknemer het eindadvies van de commissie niet overnemen, dan kan de meest gerede partij zich tot de rechter wenden. De werkgever kan bijvoorbeeld de werknemer ontslaan, tegen welk ontslag de werknemer zich kan verzetten. Ook is bijvoorbeeld mogelijk, dat de werknemer via de rechter gedaan probeert te krijgen, dat hem een andere passende functie binnen de arbeidsorganisatie wordt aangeboden. Het eindadvies van de commissie kan door partijen aan de rechter overgelegd worden, zodat deze daarop acht kan slaan.

Wij beseffen, dat een dergelijke procedure wat als mosterd na de maaltijd komt ten aanzien van gewetensbezwaren tegen concrete incidentele werkzaamheden. Dergelijke bezwaren zullen vaak door betrokkene niet goed te voorzien zijn, zodat wanneer zij zich voordoen er doorgaans onvoldoende tijd is tussen de manifestatie van het gewetensbezwaar en het moment waarop de werkzaamheden, waartegen het bezwaar zich richt, verricht moeten worden. Voor het zich op het concrete moment manifesterende gewetensbezwaar zien wij geen andere mogelijkheid dan een oplossing via onderling overleg, dan wel een beoordeling achteraf door de commissie of van betrokkene, gezien zijn beroep op gewetensbezwaren, uitvoering van de betreffende werkzaamheden geëist mocht worden (dus of betrokkene terecht de werkzaamheden weigerde).

Het verdient aanbeveling dat een en ander in onderling overleg tussen werkgever en werknemer geregeld wordt, o. a. in CAO's. In die CAO's kan een bepaling opgenomen worden, volgens welke de werknemer recht heeft op grond van ernstige gewetensbezwaren het uitvoeren van bepaalde opdrachten te weigeren (zie hoofdstuk IV art. 6 lid 1 CAO Ziekenhuiswezen). Wanneer te eniger tijd blijkt dat (CAO-)overleg ter zake niet tot een bevredigende regeling leidt is te overwegen in hoeverre er een wettelijke voorziening moet komen. Gezien onze visie over de waarde van het vrije overleg tussen werkgevers en werknemers geven wij hieraan echter niet de voorkeur. Maar wij hechten er wel aan vast te stellen, dat de gewetensbezwaarden in het overleg niet tussen wal en schip mogen vallen.

Wij willen aan het voorgaande nog een enkele opmerking toevoegen. In de eerste plaats, mocht tot overplaatsing van de gewetensbezwaarde besloten worden, dan dient dit voor de gewetensbezwaarde niet meer nadeel te hebben dan onvermijdelijk is. Het valt uiteraard niet altijd te voorkomen, dat bijvoorbeeld promotiekansen door een dergelijke overplaatsing beïnvloed worden. Van de gewetensbezwaarde mag ook verlangd worden dat hij, terwille van erkenning van zijn bezwaren, dit, indien het onvermijdelijk is, accepteert. Aan de boven voorgestelde commissie is het ons inziens om een bemiddelende rol te spelen bij beantwoording van de vraag of een aangeboden alternatieve functie in redelijkheid door de gewetensbezwaarde geaccepteerd behoort

te worden. Meer nadeel dan onvermijdelijk is ons inziens uit den boze vanwege het beginsel, dat iemand niet voor zijn gewetensovertuiging 'gestraft' mag worden. Een tweede aanvullende opmerking is, dat wij het hier door ons voorgestelde nadrukkelijk willen plaatsen binnen het kader van rechtsbescherming van de gewetensbezwaarde. Het gaat ons om het individu dat in de knel kan dreigen te komen. Het voorgestelde beoogt te waarborgen dat zoveel mogelijk te voorkomen, waarbij er ruimte is voor een evenwichtige afweging van belangen van de gewetensbezwaarde werknemer en zijn werkgever.

Ten derde gaat het in dit hoofdstuk over gewetensbezwaren in het particuliere bedrijfsleven en in instellingen. Maar wij herinneren eraan, dat wij in het bovenstaande reeds opmerkten, dat het hier gezegde ook geldt ten aanzien van gewetensbezwaarde ambtenaren.

Zelfregulering dient bij de aanpak van gewetensbezwaren in particulier bedrijfsleven en instellingen een hoofdrol te spelen. De ondernemingsraad kan hierin een duidelijke taak hebben. Mede ter bevordering van deze zelfregulatie in de verschillende bedrijven en instellingen stellen wij voor, dat bedrijfstaksgewijs adviescommissies voor gewetensbezwaarden ingesteld worden. Gewetensbezwaarde werknemers zouden zich tot deze commissies kunnen wenden, welke commissies dan niet alleen in overleg met betrokkenen nagaan of er sprake is van een gewetensbezwaar, maar ook een bemiddelende en dienstverlenende rol kunnen vervullen bij het zoeken naar een oplossing.

7.4. Tot slot

Tenslotte realiseren wij ons, dat het gevaar bestaat dat bij het aannemen van werknemers, met name wanneer het om 'gewetensgevoelige' werkzaamheden gaat, reeds met een zekere overmaat met mogelijke gewetensbezwaren rekening gehouden zal worden. De werkgever kan zich reeds dan ervan trachten te verzekeren, dat hij niet met het probleem geconfronteerd zal worden. Wanneer dit zich beperkt tot duidelijke informatie over de aard van het bedrijf en de daar te verrichten werkzaamheden en tot de vraag of betrokkene bereid is daaraan mee te werken is daar ons inziens niets op tegen. Wanneer het leidt tot een volledige doorlichting van de morele, godsdienstige en politieke opvattingen en activiteiten van de sollicitant, wordt ons inziens de privacy van deze laatste geweld aangedaan.

Een ander gevaar is, dat de werkgever vanuit een zekere overgevoeligheid voor de problematiek, kandidaten weert indien hij maar enigszins vreest, dat er sprake zou kunnen gaan zijn van gewetensbezwaren. Dit gevaar geldt in het algemeen als bepaalde groepen werknemers een zekere bescherming krijgen; het is ons inziens in de praktijk moeilijk te voorkomen, hoezeer een dergelijke houding ook af te keuren is.

Omgekeerd bestaat het gevaar, dat de sollicitant, in het verlangen om de baan te krijgen, bij de sollicitatie wat licht heenstapt over bezwaren welke later, als hij de betreffende werkzaamheden concreet moet verrichten, onoverkomelijke gewetensbezwaren blijken. Dit laatste zou naar onze opvatting reden kunnen zijn een eventueel

volgend ontslag als vrijwillig aan te merken. Wij willen thans volstaan met te vermelden wat ons inziens juist is.

De werkgever dient reeds bij de sollicitatie uitvoerige informatie te verschaffen over de aard van het bedrijf en over de van betrokkene te verwachten werkzaamheden. De werknemer dient vóór indiensttreding te beoordelen of hij de betreffende baan in overeenstemming met zijn geweten kan vervullen.

HOOFDSTUK 8

SLOT

Verdiens het aanbeveling in de Grondwet een bepaling over gewetensvrijheid op te nemen? In Duitsland is zulks het geval. In het ook bij ons geldende Verdrag van Rome staat: 'Eenieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst' (artikel 9).

Boukema heeft in zijn inaugurele rede de vraag of gewetensvrijheid als zodanig in de Grondwet moet worden geformuleerd negatief beantwoord, op grond van de constatering 'dat er kennelijk ..... grote onzekerheid bestaat over de betekenis van het begrip vrijheid van geweten'.¹

Wij onderschrijven dit oordeel van Boukema ook voor het huidige moment. De moeilijkheid is ons inziens niet primair de betekenis van het begrip 'geweten'. Daarover zal verschillend worden gedacht, maar het blijkt in de praktijk dat, daar waar gewetensbezwaren erkend worden, een werkbare consensus te bereiken valt. In dit rapport hebben wij ons over het begrip 'geweten' zodanig uitgesproken, dat wij mogen hopen aan een verdere consensus te hebben bijgedragen.

De moeilijkheid ligt in de 'vrijheid van geweten', welke vrijheid grenzen kent. Ook daarover hebben wij onze mening gegeven, maar wij moeten tevens vaststellen, dat op dit punt momenteel nog geen brede consensus bestaat. In een dergelijke situatie is de betekenis van een 'recht op vrijheid van geweten' nogal onduidelijk en kan een grondwettelijke vastlegging verwarrend werken.

Hieraan kan toegevoegd worden dat, zoals uit al het voorgaande blijkt, gewetensbezwaren zich tegen allerlei verschillende verplichtingen in ook heel verschillende situaties kunnen richten. Prioriteit verdient ons inziens niet het streven naar een grondwettelijke, maar noodzakelijkerwijs vooralsnog wat lege formele vastlegging, maar het streven naar oplossingen in al deze verschillende gevallen.

Er is nog heel wat uitwerking nodig om aan de vrijheid van geweten concreet vorm te geven. Die uitwerking, waartoe ook behoort de beantwoording van de vraag of in bepaalde gevallen hogere waarden een erkenning in de weg staan, is ons inziens de weg via welke de 'vrijheid van geweten' betekenis moet krijgen.

Deze uitwerking kan thans reeds op verschillende terreinen ter hand worden genomen. Wij willen in dit verband de suggestie doen een Maatschappelijke Raad Gewetensbezwaren in te stellen, waarin terzake deskundigen zitting nemen en waarbij de leden een afspiegeling vormen van de verschillende maatschappelijke en religieuze groeperingen in ons land.

De Maatschappelijke Raad Gewetensbezwaren zou tot taak moeten hebben:

- de bestaande regelingen op het terrein van gewetensbezwaren evalueren en daar waar nodig aanbevelingen ter verbetering doen;

¹P.J. Boukema, *Het geweten als staatsrechtelijk probleem*, 1972, pag. 19.

- het onderhouden van contacten met werkgevers en werknemers bij problemen die zich voordoen als gevolg van gewetensbezwaren en het in dit verband aanbieden van diensten bij de opzet en het goed laten functioneren van de adviescommissies op bedrijfstakniveau om de gewetensbezwaarde zoveel mogelijk ruimte te geven;
- het bevorderen van de contacten tussen deze adviescommissies;
- het onderhouden van contacten tussen overheid en ambtenarenorganisaties bij problemen die zich voordoen bij gewetensbezwaren;
- het bezien van de mogelijkheden en de eventuele noodzaak van een kaderwet gewetensbezwaren;
- het gevraagd en ongevraagd rapporteren over gewetensbezwaren;
- het signaleren van nieuwe ontwikkelingen op het gebied van gewetensbezwaren.

Wij sluiten allesomvattende wetgeving ten aanzien van gewetensbezwaren niet uit. Gezien het brede terrein waarop gewetensbezwaren zich voordoen, de noodzaak om op korte termijn met enkele afzonderlijke regelingen te komen en de nadruk op de zelfregulering in het bedrijfsleven en bij instellingen geven wij echter prioriteit aan een minder zware vorm van regelgeving. Dit brengt dan wel met zich mee, dat diegenen, die zich met dit vraagstuk bezighouden, een beroep kunnen doen op deskundige voorlichting en begeleiding. Dat zal een belangrijke taak voor de Maatschappelijke Raad Gewetensbezwaren zijn.

De Maatschappelijke Raad zou voorts kunnen trachten een zo volledig mogelijk overzicht te verkrijgen van zich voordoende gewetensbezwaren van burgers tegen hen door de overheid opgelegde verplichtingen, om vervolgens na te gaan of de hogere waarden vrede en gerechtigheid zich tegen erkenning verzetten. Als dat niet het geval is kan hij voorstellen op welke wijze erkenning te realiseren is. Bij dit laatste dient mede aandacht geschonken te worden aan toetsing en aan alternatieve verplichtingen. Voor wat betreft het beleid van de overheid als werkgever menen wij, dat de overheid een voorbeeldfunctie zou dienen te vervullen. Wanneer de overheid tot taak heeft de publieke gerechtigheid te dienen moet zij dit ook in haar optreden als werkgever tot uiting laten komen. In haar houding ten opzichte van gewetensbezwaarde werknemers kan zulks tot uiting komen (vgl. 6.1.).

We spraken zojuist over een kaderwet gewetensbezwaren. Of zo'n wet wenselijk is en wat er precies in zou behoren te staan hangt af van de ontwikkelingen in de samenleving, met name ook van de vraag in hoeverre men in het bedrijfsleven (o.a. CAO's) tot een regeling voor gewetensbezwaren komt. De Maatschappelijke Raad zou wat dit betreft de vinger aan de pols dienen te houden. Indien een kaderwet wenselijk blijkt, zou zij kunnen bepalen dat gewetensbezwaren erkend behoren te worden, tenzij de hogere waarden vrede en gerechtigheid zich daartegen verzetten. Zij zou voorts voor een dergelijke erkenning een algemeen kader dienen te verschaffen. Daarbij valt te denken aan de per bedrijfstak in te stellen adviescommissies gewetensbezwaarden en aan de formulering van aan erkenning te stellen voorwaarden: gelijkheid tussen gewetensbezwaarden en anderen, alternatieve verplichtingen, toetsing. Wij menen, dat van een kaderwet een stimulerende functie uit zou kunnen gaan, zoals ook van het werk van de Raad. Maar ook daaraan voorafgaand kan op onderdelen reeds wetgeving voorbereid worden. Wij denken hier met name aan de ministeries van

Defensie (totaalweigeraars, gewetensbezwaren tegen atoomtaken), Financiën (gewetensbezwaren tegen 'defensiebelasting'), Binnenlandse Zaken (gewetensbezwaren van politie-ambtenaren) en Justitie (eveneens gewetensbezwaren van politie-ambtenaren). De instelling van een Maatschappelijke Raad mag niet verhinderen dat aan het werk begonnen wordt.

Voor het overige: gewetensbezwaren vragen aandacht, ook ná het verschijnen van dit rapport.

Het verdient geen aanbeveling de vrijheid van geweten in de Grondwet op te nemen. Wel verdient het overweging een Maatschappelijke Raad Gewetensbezwaren in te stellen, die de toepassing van bestaande regelingen evalueert, deskundige voorlichting en begeleiding daar waar nodig geeft en ontwikkelingen op het terrein van gewetensbezwaren signaleert en vertaalt.

AANBEVELINGEN EN CONCLUSIES

1. Gewetensbezwaren – dat wil zeggen de bezwaren van een persoon die op grond van zijn geweten zich in de concrete situatie verplicht voelt op een bepaalde manier te handelen – behoren in principe erkend te worden. Alleen wanneer die erkenning – waaronder wij verstaan: vrijstelling van de betreffende verplichting – ten koste zou gaan van hogere waarden, te weten vrede en gerechtigheid, dient zij achterwege te blijven. Wel dient dan aannemelijk gemaakt te worden dat deze laatste situatie zich voordoet.
2. Bij erkenning van gewetensbezwaren staat niet het beleid in verband waarmee de gewetensbezwaren bestaan ter discussie, maar alleen de medewerking aan de uitvoering van dat beleid door de gewetensbezwaarde.
3. Het verdient aanbeveling opnieuw te overwegen of de formulering van artikel 2 van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, die voor erkenning vereist dat de bezwaren verband hebben met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken, bevredigend is.
4. De huidige praktijk, volgens welke Jehovah-getuigen in feite op grond van hun godsdienstige overtuiging worden vrijgesteld van militaire dienst, is onjuist.
5. De toetsing van gewetensbezwaren tegen de militaire dienst dient niet plaats te vinden in lokaliteiten van de indelingsraden.
6. Het verdient overweging de procedure met betrekking tot de erkenning van gewetensbezwaren militaire dienst onder de verantwoordelijkheid te brengen van een andere minister dan de minister van Defensie (bijvoorbeeld onder de minister van Justitie).
7. Het verdient aanbeveling bij de sanctie van totaalweigeraars tegen de militaire dienst rekening te houden met de vraag of er sprake is van gewetensbezwaren. Gevangenisstraf dient in dergelijke gevallen zoveel mogelijk vermeden te worden; in plaats daarvan kan verplichte tewerkstelling opgelegd worden. Aantekening in het strafblad dient achterwege te kunnen blijven.
8. Er dient een regeling te komen voor gewetensbezwaren tegen het zich laten keuren voor militaire dienst.
9. Aangezien er geen principiële redenen zijn om gewetensbezwaren tegen betaling van een aan defensie toe te rekenen deel van de belasting niet te erkennen, dient de praktische en organisatorische mogelijkheid van erkenning van deze gewetensbezwaren nader onderzocht te worden.

10. Het is voorsnog niet gebleken, dat het onmogelijk is om gewetensbezwaren van militairen tegen taken die direct met kernwapens te maken hebben, zonder dat deze gewetensbezwaren leiden tot gewetensbezwaren tegen de militaire dienst, te erkennen, noch dat er andere in vrede en gerechtigheid liggende redenen zijn om deze bezwaren niet te erkennen. Een regeling tot erkenning van deze gewetensbezwaren, die zou kunnen aanknopen bij de regeling inzake de gewetensbezwaren tegen de militaire dienst, verdient daarom overweging. De stelling, dat deze gewetensbezwaren 'onlogisch' zijn, omdat iedere taak in de krijgsmacht hetzij direct hetzij minder direct verband houdt met de kernwapens waarover de krijgsmacht beschikt doet, hoewel zij juist is, hieraan geen afbreuk, omdat niet beslissend is hoe anderen over de betreffende gewetensbezwaren denken, maar alleen of het voor betrokkenen gaat om gewetensbezwaren.
11. Gewetensbezwaren van politie-ambtenaren, voorzover die zich niet richten tegen de centrale politietak, behoren in principe erkend te worden. In eerste instantie is een oplossing te zoeken binnen het eigen korps. Maar het verdient voorts aanbeveling vertrouwenspersonen aan te wijzen, tot wie gewetensbezwaarden zich kunnen richten en die een bemiddelende rol kunnen vervullen.
12. Gewetensbezwaren van werknemers, zowel bij de overheid als in het particuliere bedrijfsleven, dienen zo weinig mogelijk tot ontslag te leiden.
13. Bij gewetensbezwaren in particulier bedrijfsleven en instellingen dient zelfregulering, waarbij de ondernemingsraden een belangrijke rol kunnen spelen, een hoofdrol te vervullen. Daarnaast verdient het aanbeveling bedrijfstaksgewijs adviescommissies voor gewetensbezwaarden in te stellen, waartoe gewetensbezwaarden zich kunnen richten en die een bemiddelende rol bij het zoeken naar een oplossing kunnen spelen.
14. De overheid dient in haar beleid als werkgever een voorbeeldfunctie ten aanzien van een juiste manier van omgaan met gewetensbezwaarde werknemers te vervullen.
15. Het verdient overweging een Maatschappelijke Raad Gewetensbezwaren in te stellen.

BIJLAGE I

Uit: Staatsblad 577, blz. 1031, jaargang 1953.

§ 5. *Van de vrijstelling wegens gemoedsbezwaren*

Artikel 17. 1. Degene, die gemoedsbezwaren heeft tegen een van de verzekeringen ingevolge de Ongevallenwet 1921, de Land- en Tuinbouwoongevallenwet 1922, de Ziektewet, de Kinderbijslagwet, de Werkloosheidswet en het Ziekenfondsenbesluit, kan met inachtneming van bij algemene maatregel van bestuur te stellen regelen en voorwaarden door het uitvoeringsorgaan worden vrijgesteld van de bij die maatregel aan te wijzen verplichtingen, welke hem bij of krachtens genoemde wetten en deze wet zijn opgelegd.

2. In de maand januari van elk kalenderjaar doet het uitvoeringsorgaan aan de inspecteur der belastingen, binnen wiens ambtsgebied de werkgever woont, toekomen een staat vermeldende naam en woonplaats van die werkgever, alsmede het bedrag, waarvoor die werkgever over het afgelopen kalenderjaar aansprakelijk zou zijn geweest, indien hem niet de vorenbedoelde vrijstelling was verleend.

3. Naar aanleiding van de in het vorige lid bedoelde opgave of opgaven verhoogt de inspecteur de aanslag van de werkgever in de inkomstenbelasting over het laatstverloopen kalenderjaar met het in totaal opgegeven premiebedrag.

4. Indien op het tijdstip, waarop de inspecteur de opgave ontvangt, de in het vorige lid bedoelde aanslag in de inkomstenbelasting reeds ten kohiere is gebracht, wordt de verhoging van de belastingplichtige nagevorderd. Hetzelfde vindt plaats, indien op voormeld tijdstip besloten was geen aanslag op te leggen of de opgelegde aanslag was vernietigd. Navordering heeft plaats door het ten kohiere brengen van een nadere aanslag wegens de verhoging.

5. De in het derde en vierde lid bedoelde verhoging van de aanslag in de inkomstenbelasting wordt ingevorderd overeenkomstig de bepalingen, geldende voor de invordering van de inkomstenbelasting en als inkomstenbelasting verantwoord.

6. Voor de toepassing van de bepalingen van het Besluit op de Inkomstenbelasting 1941 wordt de verhoging evenwel niet als een aanslag of een deel van een aanslag beschouwd.

7. Het bedrag aan premie, waarvoor een werkgever aansprakelijk zou zijn geweest, indien hem niet de in het eerste lid bedoelde vrijstelling was verleend, komt voor rekening van het Rijk.

8. Bij de algemene maatregel van bestuur, bedoeld in het eerste lid, worden tevens geregeld de verdere gevolgen, welke aan het verlenen van vrijstelling wegens gemoedsbezwaren zijn verbonden, alsmede de gevallen, waarin de vrijstelling wordt of kan worden ingetrokken en de aan de intrekking verbonden gevolgen.

BIJLAGE II

Uit: Nederlandse Staatswetten, ed. Schuurman en Jordens, nr. 56.

Algemene Ouderdomswet**Hoofdstuk V****Gemoedsbezwaren**

Art. 36. 1. Degene, die gemoedsbezwaren heeft tegen de in deze wet geregelde verzekering, alsmede de rechtspersoon waarbij natuurlijke personen betrokken zijn die zodanige gemoedsbezwaren hebben, kunnen met inachtneming van bij algemene maatregel van bestuur te stellen regelen en voorwaarden door de Sociale Verzekeringsbank worden vrijgesteld van de bij die maatregel aan te wijzen verplichtingen, welke hun bij of krachtens deze wet zijn opgelegd.

2. De Sociale Verzekeringsbank doet aan de inspecteurs der directe belastingen mededeling van degenen binnen hun ambtsgebied, aan wie een vrijstelling als in het eerste lid bedoeld is verleend.

3. Indien krachtens het bepaalde in het eerste lid aan de verzekerde vrijstelling van premiebetaling is verleend, wordt uit dien hoofde aan hem over het desbetreffende kalenderjaar een aanslag in de inkomstenbelasting opgelegd ter grootte van het bedrag dat, ware de vrijstelling niet verleend, van hem als premie had moeten worden geheven.

4. Voor zoveel de verzekerde aan de loonbelasting is onderworpen wordt, indien krachtens het bepaalde in het eerste lid aan hem vrijstelling van premiebetaling is verleend, uit dien hoofde van hem aan loonbelasting ingehouden een bedrag ter grootte van het bedrag dat, ware de vrijstelling niet verleend, van hem als premie had moeten worden ingehouden.

5. Indien krachtens het bepaalde in het eerste lid aan degene, die ingevolge deze wet gehouden is premie van verzekerden in te houden, vrijstelling van deze verplichting is verleend, houdt deze uit dien hoofde van de verzekerden loonbelasting in ter grootte van het bedrag dat hij, ware de vrijstelling niet verleend, van hen als premie had moeten inhouden.

6. Met betrekking tot de in dit artikel bedoelde inkomstenbelasting en loonbelasting vindt het bepaalde bij of krachtens de artikelen 30 en 31 overeenkomstige toepassing.

7. Een bedrag ter grootte van hetgeen ingevolge het bepaalde in het vijfde lid als belasting van een verzekerde is ingehouden, wordt verrekend met de door die verzekerde eventueel bij wege van aanslag verschuldigde premie.

8. Hetgeen ingevolge het derde, het vierde en het vijfde lid aan inkomstenbelasting,

dan wel loonbelasting is geheven, wordt als inkomstenbelasting, onderscheidenlijk als loonbelasting verantwoord, doch overigens voor de heffing van de inkomstenbelasting en van de loonbelasting niet als zodanig aangemerkt.

9. Het bedrag aan premie, dat een verzekerde verschuldigd zou zijn geweest, indien hem niet krachtens het eerste lid vrijstelling van premiebetaling zou zijn verleend, alsmede het bedrag aan premie, dat degene, aan wie vrijstelling van de verplichting om van verzekerden premie in te houden is verleend, had moeten inhouden, indien hem daarvan geen vrijstelling zou zijn verleend, komt voor rekening van het Rijk.

10. Ten aanzien van een verzekerde, aan wie krachtens het bepaalde in het eerste lid vrijstelling van premiebetaling is verleend, vinden met betrekking tot nagelaten betaling van ingevolge dit artikel verschuldigde belasting de artikelen 10, 33 en 34 overeenkomstige toepassing.

11. Bij de algemene maatregel van bestuur, bedoeld in het eerste lid, worden tevens geregeld de verdere gevolgen, welke aan het verlenen van vrijstelling wegens gemoedsbezwaren zijn verbonden, alsmede de gevallen, waarin de vrijstelling wordt of kan worden ingetrokken en de aan die intrekking verbonden gevolgen.

Art. 36a. 1. Degene, van wie ingevolge het derde en het vierde lid van artikel 36 belasting is geheven of in de door Onze Minister en Onze Minister van Financiën aan te wijzen gevallen geacht wordt te zijn geheven, heeft recht op een uitkering, indien en zolang hij recht heeft op ouderdomspensioen krachtens deze wet en hij wegens gemoedsbezwaren geen aanspraak op dit pensioen maakt.

2. Eveneens heeft recht op een uitkering de echtgenote van degene, van wie ingevolge het derde en het vierde lid van artikel 36 belasting is geheven of krachtens het bepaalde in het vorige lid geacht wordt te zijn geheven, indien en zolang zij als kostwinster, bedoeld in artikel 7, tweede lid, onder c, recht heeft op ouderdomspensioen krachtens deze wet en zij wegens gemoedsbezwaren geen aanspraak op dit pensioen maakt.

3. Degene, die onderscheidenlijk ingevolge het eerste of het tweede lid recht op een uitkering heeft, dient de Sociale Verzekeringsbank schriftelijk in kennis te stellen zodra naar zijn oordeel het totaal aan uitkering betaalde bedragen heeft overschreden het totaal van de bedragen, die onderscheidenlijk van hem dan wel van haar echtgenoot op grond van de in de aanhef van het eerste lid bedoelde bepalingen aan belasting zijn geheven of geacht worden te zijn geheven.

De uitbetaling van deze uitkering wordt dan beëindigd met ingang van een betalingstermijn, aanvangende na de dag, waarop de kennisgeving door de Sociale Verzekeringsbank is ontvangen, doch niet later dan de eerste dag van de tweede maand na de dag van ontvangst van die kennisgeving.

4. Voor de toepassing van het bepaalde in het vorige lid wordt het totaal van de aan belasting geheven bedragen:

- a. verminderd met de bedragen die ingevolge artikel 31 niet zijn ingevorderd, dan wel die de verzekerde nalatig is gebleven te betalen;
- b. vermeerderd met een door de in het eerste of tweede lid bedoelde uitkeringsgerechtigde te bepalen opslag.

5. Het bedrag van de uitkering is gelijk aan het bedrag aan ouderdomspensioen en vakantie-uitkering, waarop de belanghebbende krachtens deze wet recht heeft.

6. Het bepaalde bij of krachtens de artikelen 11 tot en met 22, 22d en 22f, is, voor

---

zover daarvan in door Onze Minister te stellen regelen niet wordt afgeweken, van overeenkomstige toepassing.

7. Het bepaalde bij artikel 37 is van overeenkomstige toepassing.

8. Onze Minister en Onze Minister van Financiën kunnen terzake van het bepaalde in het eerste, het tweede en het vierde lid nadere regelen en uitvoeringsvoorschriften geven. Daarbij kunnen tevens regelen worden gesteld met betrekking tot de berekening van het totaal van de bedragen van de belasting als bedoeld in het eerste en het tweede lid.

BIJLAGE III

Uit: Staatscourant 19 december 1974, nr. 247, blz. 2.

Ontheffing van de zgn. Kalkarheffing

'De minister van Economische Zaken maakt bekend, dat hij bereid is met toepassing van artikel 10 van de Wet financiering ontwikkeling snelle kweekreactor aan electriciteitsbedrijven op hun verzoek ontheffing te verlenen van de door hen op grond van die wet verschuldigde heffing, voorzover deze heffing verschuldigd is ter zake van leveringen aan afnemers die op grond van de bestemming van de heffing overwegende gemoedsbezwaren hebben tegen betaling van het bedrag, dat hun in verband met de heffing in rekening is gebracht en zich bereid verklaren om bedragen te betalen, die gelijk zijn aan de bedragen die hun in rekening zouden worden gebracht indien aan het hun leverende elektriciteitsbedrijf geen ontheffing van artikel 1, eerste lid, van genoemde wet zou zijn verleend.'

De kwaliteit van de democratie is onder andere af te meten aan de wijze waarop met minderheden wordt omgegaan. Tolerantie en respect voor de opvattingen van bevolkingsgroepen gelden terecht als maatschappelijke deugd. De verdraagzaamheid behoort zich echter ook uit te strekken naar de enkele mens die door een bepaalde beleving van normen en waarden afwijkt van zijn werk- en leefomgeving.

Gelukkig is het mogelijk om de samenleving zo te organiseren dat de meeste mensen in staat zijn om naar hun geweten te leven. De rechten en plichten, die hen verleend en opgelegd worden, stroken met hun beleving van normen en waarden. Voor sommigen echter zijn diezelfde rechten en plichten niet met hun normbesef te verenigen; zij zijn er zelfs dusdanig mee in strijd dat de persoon in kwestie zich gedwongen acht om zich aan die rechten en plichten te onttrekken.

Een veelheid aan problemen van politieke en praktische aard moest in kaart worden gebracht. Uitvoerende politici zullen hun voordeel kunnen doen met de beleidsvoorstellen die in dit rapport zijn vervat.

druk: corn.paap b.v./den haag

Eerdere publikaties van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA:

'Over Vredesbeleid', januari 1981; f 5,-

'Massa- of kassacommunicatie?', april 1981; f 4,-

'Herziening belastingwetgeving', juni 1981; f 9,-

'De ruimte en wij, wij en de ruimte', november 1981; f 10,-

'Pastor of politie?', februari 1982; f 3,-

'De toekomst van de NCO' (beleidsadvies), mei 1982; f 2,50

Themabundel 'Emancipatiebeleid', oktober 1982; f 5,-

'Vernieuwing om behoud', december 1982; f 10,-

Deze publikaties zijn te bestellen door storting van het verschuldigde bedrag op giro 927682 van het CDA-secretariaat, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-924461.